

ОИЛА ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

«Оила психологияси» фани предмети, мақсади ва вазифалари

Мазкур китобнинг кириш қисмида қисқача тўхталиб ўтганимиздек, ушбу ўқув курсининг мақсади Сиз ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашдан иборатдир. Бу ўринда ҳақли равишда: «Бу фан бизга нима беради? Нега энди айнан ҳозирга келиб бизни оилавий ҳаётга тайёрлаш зарур бўлиб қолди? Ахир ота-боболари-миз бундай курсларни ўқимай ҳам тинч-тотув, аҳил-иноқ, бахтли ҳаёт кечиришган-ку? Аксинча сўнгги йилларда ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш борасида қанчалик кўп гапириб, ёзилиб, махсус тадбирлар ташкил қилинса ҳам низоли оилалар, ажралишлар миқдори ортиб бораётгани, камаймаяптику?» - каби саволлар рўйхатини чексиз давом эттиравериш мумкин. Уларнинг ҳар бирини юзага келишига тўлиқ асос бор.

Хўш, қандай зарурат ҳозирги вақтда ёшларимизни оилавий ҳаётга тайёрлаш ва уларга «Оила психологияси» фанини ўқитилиши зарурлигини тақозо қилади?

Маълумки, инсоният жамияти тараққий этиб борган сари одамларнинг ўзлари ҳам, уларнинг бир-бирлари билан бўладиган ўзаро муносабатлари ҳам, айниқса шахслараро муносабатлар орасида энг самимий, энг яқин бўлган оилавий муносабатлар ҳам такомиллашиб, ўзига хос тарзда мураккаблашиб боради. Сабаби: ҳозирги замон фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш муносабатлари, воситалари тараққиёти, қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқариши, умуман халқ хўжалигининг барча жабҳаларида янги технология, техник жараёнларнинг жадал жорий этилиши бевосита шу жараёнларнинг яратувчиси, иштирокчиси бўлган инсон омилига, инсон шахсига ҳам ўзига хос, янгича талаблар қўймоқда. Ишлаб чиқариш муносабатлари, жамият тараққиёти бир томондан, одамларнинг ўзларида рўй бераётган ижтимоий-психологик, физиологик ва бошқа ўзгаришлар одамларнинг ўзаро мулоқот муносабатлари доирасини маълум даражада чегараланиб қолишига, уларда ўтмишдошларимизда кузатиладиган табиийликни маълум даражада бузилишига ва оқибатда инсон руҳиятида мумкин қадар ҳиссий, эмоционал зўриқишларнинг юзага келишга асос бўлмоқда. Буларнинг таъсири оилавий ҳаёт ва ундаги психологик иқлимда ҳам ўз ифодасини топади.

Ёшларимизда бу масала бўйича аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун, бундан 90-100 йиллар олдинги уларнинг тенгдошлари, яъни ўтиб бораётган асримиз бошидаги ва бугунги кунларимиздаги 15-16 ёшли йигит-қизлар ўртасидаги тафовутларни солиштириб ўтамиз.

Махсус адабиётларда ёзилиши ва ўтказилган тадқиқотлар натижаларида кузатилишича, сўнгги 100 йил ичида одамларда кузатиладиган акселерация жараёнига кўра уларнинг жинсий, физиологик балоғатга етиши 2-3 йилга илгарилаб кетган. Бундан 100 йилча олдин ёшларнинг жинсий балоғатга

етиш даври 15-16 ёшга тўғри келган, ҳозир эса бу ҳолат ўртача 12-13 ёшларга тўғри келади. Энди шу ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлик жиҳатларини кўриб чиқамиз.

Илгариги тенгдошларингиз 15-16 ёшларида оилавий ҳаётга етуклик талабларидан бири бўлмиш жинсий етукликка, балоғатга етар эканлар, улар аксарият ҳолларда шу ёшга келиб ўша даврлар учун хос ва лозим бўлган, унчалик мураккаб бўлмаган деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик сирасорларидан деярли бохабар бўлганлар (чунки у вақтларда болаларни одатда, 13-14 ёшидан шогирдликка беришган), ўша даврдаги ишлаб чиқариш муносабатлари ва техноло-гик жараёнлар улардан махсус ёки олий маълумот талаб қилмаган, 3-4 йил устоз кўрган шогирд 16-17 ёшида ўзи мустақил иш юрита оладиган устага, ўз ишини амаллаб кета оладиган мутахассисга айланган. Мабодо, у шу вақтда оила қурадигандек бўлса, ўз хунари орқали меҳнат қилиб ўзини ва оила аъзоларини иқтисодий жиҳатдан таъминлай олиши мумкин бўлган. Бундан ташқари, у вақтлардаги 18-20 ёшли йигит маҳалла-кўйда, жамоатчилик орасида маълум даражада ижтимоий етук шахс сифатида қабул қилинган, турли тадбир ва маросимларда етук, унинг ҳақли иштирокчиси сифатида қатнашиши мумкин бўлган, яъни унинг ижтимоий жиҳатдан балоғатга етганлиги жамоатчилик томонидан қабул қилинган. Бу жараён шахснинг олдида оила ва жамият олдида ўзига хос масъулият юклаган, масъулиятни ҳис қилиш эса унинг психологик етуклиги аломатларидан бири бўлиб хизмат қилган.

Энди шу хусусиятларни бугунги кун ёшларида кўриб чиқайлик. Улар 12-13 ёшларда жинсий (физиологик) етукликка эришадилар (бу ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтамиз), бироқ улар бирор бир касб-хунар эгаси бўлиб, мустақил ишлаб, ўзини ва оиласини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган бўлиши учун, аввало мактабни битириши, сўнг у ёки бу касб-хунар коллежи ёки академик лицейда ўқиб, бирор-бир касбни эгаллаши керак. Бунинг учун 9 йил мактабда, коллеж ёки лицейда ўқиши зарур бўлади.

12 йиллик барча учун мажбурий таълимдан сунг ёшларимизнинг маълум бир қисми ўқишни олий ўқув юртларида давом эттиради. Бундан кўриниб турибди-ки, ёшларимизнинг иқтисодий мустақилликка эришишлари уларнинг маълум қисми учун 20-21, бошқалари учун 23-25 ёшга тўғри келади. Бундан ташқари одамларнинг турмуш тарзи ривожланиши билан бирга оилаларининг кундалик ҳаёти ўзгариб, кийинишга, маиший буюмларга, моддий фаровонлик даражасига бўлган эҳтиёжи ҳам ортиб боради.

Жамиятни ижтимоий-иқтисодий ривожланиши шахсни маданий такомиллашувига, у эса шахсларни бир-бирларига қўядиган талаблари ошишига ва шахслараро муносабатни нозиклашувига олиб келади. Фикримизнинг далили сифатида бир фактни келтиришимиз мумкин. Ажралиш фойизи олий маълумотлилар ичида умумий ўрта маълумотлиларга нисбатан юқори.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиши юқори савияда бўлмаган

жамиятдаги оила аъзолари ўзларининг оилавий юмушларининг аксариятини кўлда бажарадилар. Унга оиланинг барча аъзолари ва биринчи навбатда фарзандлар мумкин қадар кўп жалб қилинади. Оила ишларини бажаришдаги умумий фаолият ёшларда маълум малакаларни, шу жумладан оиладаги тегишли ролларни бажаришни, оилада бир-бирлари билан қандай мулоқотда бўлиш малакаларини, оилада ҳар бир шахснинг иерархик мавқеига кўра ўз ҳуқуқ ва ва-зифаларини аниқлаб олишига имкон беради.

Моддий таъминот, юқори маданий савия эса оилада шахснинг шахсга кўйган талабини янада кучайтиради. Оила аъзоларининг ўзаро мулоқотда бўлиш вақти миқдорини қисқартиради. Бу эса кўпгина ёшлар учун ота-она оиласи шахсий оиласига намуна вазифасини бажара олмаслигига олиб келади.

Шулардан кўриниб турибдики, бундан 100 йиллар олдинги ёшлар 16-18 ёшида оила қуришсалар, улар шу вақтга келиб оилавий ҳаёт учун, муваффақиятли турмуш кечириб кетишлари учун зарур бўлган етуклик даражала-рининг барчасига эришганлар, бу эса уларнинг оилавий ҳаётларида юзага келиши мумкин бўлган муаммоларнинг бартараф этилишига асос бўлиб хизмат қилган.

Бугунги ёшларимиз эса юқорида баён этилганидек, 12-13 ёшларида жинсий балоғатга етадилар ва аксарият ҳолларда орадан 7-8 йил ўтгандан сўнг, яъни кизлар 19-20 ёшда, йигитлар эса 21-22 ёшда оила қурадилар. Бу вақтда эса улар на иқтисодий жиҳатдан, на ижтимоий жиҳатдан ва на психологик жиҳатдан оилавий ҳаётга тайёр бўлмайдилар. Бундай ҳолатлар шубҳасиз, уларнинг оилавий ҳаётларида олдинги тенгдошлари ҳаётида кузатилмаган муаммоларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, жамият тараққиётининг бугунги ҳолати ҳозирги замон оиласи олдига ўзига хос янги ижтимоий функцияларни ҳам юклайдики, буларнинг барчаси ҳозирги ёшларимизни оилавий ҳаётга махсус тайёрлаш масаласини энг долзарб масалалардан бири бўлишини тақозо қилмоқда. Шунинг учун ҳам сўнгги 15-20 йил давомида дунёнинг барча ривожланган мамлакатларда, бизнинг республикамизда эса мустақилликка эриш-ганимизнинг дастлабки йиллариданок, оила масалаларига, ёшларини оилавий ҳаётга тайёрлаш масалаларига, оилаларда комил шахсни шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Умуман инсоният жамияти тобора тараққий этиб бораверар экан, оила масалаларининг долзарблиги ҳам шунга мос равишда ортиб бораверади ва оилага бўлган эътибор ҳам кеча ва бугунга қараганда эртага янада юқорирок бўлади. Чунки оила жамиятнинг кичик бир кўриниши бўлиб, у қанча иноқ, аҳил ва мустаҳкам бўлса, жамият ҳам шунчалик қудратли бўлади. Мана «Оила психологияси» курсини ёшларга ўқитишнинг долзарблигини ифодаловчи асосий омил.

Оила психологияси» курсининг яратилиши ва унинг ўқув предметлари каторида мактаб, коллеж, лицейларда ўтиладиган дарслар жадвалига киритилиши ҳам Республикамиз Ҳукумати томонидан юритилаётган кучли ижтимоий сиёсатнинг мантиқий ва мазмуний давомидир.

Жамият ва оила

Ҳар қандай жамият тараққиётида оилаларнинг, оилалар мустаҳкамлигининг ўрни бекиёсдир. Чунки тирик организмнинг саломатлиги уни ташкил қилувчи ҳар бир ҳужайранинг соғломлигига боғлиқ бўлганидек, бутун организм ўз фаолиятини мақсадга мувофиқ амалга оширишида ҳар бир ҳужайранинг муносиб ўрни бўлганидек, оила ҳам давлат, жамият деб аталган бутун бир организмни ташкил этувчи ҳужайрадир. Ҳар бир оиланинг соғлом бўлиши, уларда ижобий психологик иқлимнинг ҳукм суриши, мана шу муҳитда дунёга келиб шахс сифатида шаклланиб, сўнг ўзи яшаётган давлатнинг фуқароси сифатида ўз давлатининг иқтисодиёти, ижтимоий ҳаёти тараққиётини таъминловчи, ҳал қилувчи омил бўлган инсон камолотида оиланинг тутган ўрни бекиёсдир.

Шунингдек, жамият тараққиётининг кутилган даражага чиқа олмаслиги, унинг тараққиётига тўсқинлик қилувчи, унинг инқирозига олиб келувчи кучларнинг юзага келишида ҳам оиланинг ҳиссаси каттадир. Чунки носоғлом, ноқобил ва низоли оилалар, ажрашишлар сонининг ортиши, жамиятга турли иқтисодий, ижтимоий зиён етказиши билан бирга, бундай носоғлом психологик муҳитда, низо-жанжалли, ўзаро меҳр-оқибатсиз муҳитда дунёга келган, шаклланган бола ҳам кейинчалик нафақат ўз ота-онаси, ака-укаларига нисбатан меҳр-оқибатсиз, балки атрофдагиларга, қолаверса ўзи яшаган жамиятта нисбатан меҳр-оқибатсиз, шафқатсиз, золим, худбин, жамият, юрт манфаатларига зид ҳар хил салбий ташқи кучлар таъсирига осон берилувчан шахс бўлиб шаклланиши, шу асосда эса ўз оиласи, ўз халқи, ўз юрти учун хавфли инсонларнинг етишиб чиқишига ҳам асос бўлиши мумкин.

Демак, оилаларнинг мустаҳкамлиги жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, миллий хавфсизлигини, унинг равнақи, тараққиётини белгиловчи ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Ҳозирги вақтда жамиятимиз учун, инсоният тараққиёти учун, мустақиллигимиз истиқболлари учун жиддий хавф туғдираётган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, экологик, ички ва ташқи омилларнинг таҳдиди ортиб бораётган айни вақтда оилалар мустаҳкамлигини таъминлаш ва бу масалани тўғри ҳал этилишининг асосий йўли бўлмиш ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш масаласи ҳеч кечиктириб бўлмайдиган, сусткашликка йўл қўйиб бўлмайдиган, ўта жиддий ёндошишларни талаб этувчи давлат, ҳукумат миқёсидаги долзарб масаладир. Бунинг муваффақиятли амалга ошишига жамиятимизнинг ҳар бир фуқароси, Сиз ўқувчилар, ота-оналар ҳамма бирдек масъулдир. Бу масала ҳеч қачон кун тартибидан тушмайдиган, ўз долзарблигини йўқотмайдиган ўта нозик, ниҳоятда жиддий масаладир. Чунки инсоният тараққиёти, жамиятимиз тараққиёти шу масалани биз бугун қандай ҳал қилишимизга боғлиқ.

Курснинг мақсади:

оила психологиясига доир энг муҳим билимларни бериш ва улар асосида тегишли малакалар ва кўникмалар шакллантириб, ёшларни оилавий

ҳаётга тайёрлашдир.

Оиланинг ижтимоий ва этнопсихологик хусусиятлари **оила психологияси курсининг предметини** ташкил қилади.

Оила психологияси курсининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Оилани шахснинг шаклланишидаги роли ҳақида ёшларда тўлақонли тасаввур шакллантириш.
- Ёшларни оиланинг ижтимоий тарихий келиб чиқиши ва юзага келгандан сўнг оилавий ҳаёт давомида бўладиган ўзгаришлар ҳақидаги илмий асосланган билимлар билан таништириш.
- Ёшларда оилавий ҳаётда муқаррар равишда содир бўладиган ўзгаришлар, муаммолар, қонуниятлар ҳақида илмий асосланган тўлақонли та-саввурни шакллантириш ва уларни бу жараёнларга тайёрлаш.
- Ёшларни оилавий ҳаётда юзага келадиган муаммоларга конструктив тус беришга, деструктив йўналишдагилари дан эса сақланишга ўргатиш.
- Ёшларда оилавий ҳаётни ўзига хос хусусиятларини илмий асосланган тарзда талқин этиб, муаммоли вазиятлардан психологик жиҳатдан оқилона (оилага ва унинг мустаҳкамлигига салбий таъсир этмаган ҳолда) чиқиш имконини берувчи малакаларни шакллантириш.
- Ёшларда ўзларига турмуш ўртоғини тўғри танлаш малакаларини шакллантириш.
- Ёшларни оиладаги мулоқотга тайёрлаш.
- Ёшларни оилани режалаштиришга ўргатиш.
- Ёшларни жинсий ҳаётга илмий асосда тайёрлаш.
- Ёшларда оиланинг мустаҳкамлигини таъминловчи билим ва малакаларни шакллантириш.

Ўқувчиларда оилани ўрганувчи психологик ташхис методикалари билан ишлаш ва улар ёрдамида олинадиган натижаларни тўғри талқин этиш малакаларини шакллантириш.

Никоҳ-оила муносабатларининг юзага келиши ва ривожланиш тарихи

*«Никоҳ иттифоқи - инсоният жамиятининг
биринчи поғонасидир»*

Ц и ц е р о н.

Мазкур дарсликнинг кириш қисмида таъкидлаб ўтилганидек, ушбу курс давомида никоҳ-оила муносабатлари психологиясига оид масалалар билан танишиб чиқамиз. Гап никоҳ-оила муносабатлари ҳақида борар экан, даставвал, ҳозирги замон оиласининг, умуман никоҳ-оила муносабатларининг юзага келиши ва ривожланиш тарихи ҳақида зарур маълумотларга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Тарихий адабиётларга асосланган ҳолда қуйида инсоният жамияти тараққиёти давомида никоҳ-оила муносабатларининг эволюцияси ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Махсус манбаларда қайд этилишича, ер юзида бундан 4 млрд. йиллар муқаддам ҳаёт нишонлари, жонзодлар юзага келган. Ҳозирги замон одамларининг дастлабки ибтидоий аجدодлари фикрловчи одам бундан 3 млн. йиллар муқаддам шаклланган. Узоқ муддат давом этган ибтидоий тараққиётдан сўнг аста-секинлик билан ибтидоий жамоалар, киши-лик жамиятлари юзага кела бошлаган ва одамлар ўртасида дастлабки ўзаро муносабатлар, мулоқотлар шакллана борган. Лекин уларни ҳали том маънода инсоний муносабатлар деб бўлмас эди.

(Умуман эркак ва аёлларнинг бир-бирларига нисбатан қарама-қарши жинс вакиллари сифатида ўзаро муносабатларининг илк кўринишларида, яъни никоҳ муносабатларининг юзага келишининг илк босқичларида жинслар ўртасидаги муносабатлар асосан биологик омиллар билан бошқарилган худди маймунларда бўлгани каби ибтидоий одамларнинг аёллари ҳам вақти-вақти билан, қисқа муддатли (ой давомида 4-5 кунгача, фақат айрим турлардагина 19 кунгача) «эст-рус» деган ҳолатни, эструс даврини ҳис қилганлар (эструс - қўшилишга мойилликнинг шиддатли, кучли намоён бўлиши). Бундай кунларда аёллар кимни хоҳласа ўшалар билан фарқлаб ўтирмай қўшилаверган, қолган кунлари эса қўшилиш бўлмаган. Одамларнинг тик юришга ўтиши билан одам организмида рўй берган ўзгаришлар, «илк аёлларни» кўз ёриш жараёнида кўп нобуд бўлишига ва оқибатда одамлар тўдасида уларни сонининг кескин камайиб кетишига олиб келган. Шу туфайли эркаклар ўртасида кўплаб низолар юзага келган, уларнинг кўпчилиги қонли тўқнашув иштирокчиларидан бирининг нобуд бўлиши билан тугаган. Бундай табиий танланиш, эструс ҳодисаси узоқроқ муддат давом этган уруғларнинг ўтроқ яшаб қолишига олиб келган.

Бироқ, бу биологик омил «илк ижтимоий» режадаги янги тўсикларни юзага келтиради: ҳеч бир организм бундай узоқ вақт давом этган ўта шаҳвоний, асабий зўриқишларга дош бера олмас эди. Шунинг учун эструс муддатининг узайиши билан аёллар бу даврда «совуқроқ», ўзининг жинсий майлини назорат қиладиган ва энди ким тўғри келса ўша билан эмас, балки фақат ўзларига ёқадиган эркаклар билангина қўшиладиган бўлиб борганлар. Эркакларга нисбатан «танлаб» муносабатда бўлиш ўзига хос инсоний

муҳаббатнинг био-логик пойдевори юзага кела бошлаганлигидан далолат беради. Шу ўринда таъкидлаб ўтишимиз жоизки, ҳозирги одам тушунадиган, ҳис қиладиган «севги» хиссининг илк элементлари, аёлларнинг шу ҳолати хусусияти эвазига инсоният руҳиятига сингиб борган. Шулардан сўнг, аста-секинлик билан, гарчи ҳеч қандай ижтимоий меъёрлар билан бошқарилмасда бир-бирларини шахвоний маъқул кўрадиган жуфтлардан иборат унчалик катта бўлмаган гуруҳлар ташкил топа бошлайди. Шундай қилиб, эструснинг узайиши ҳамма учун ҳам қулай, маъқул бўлмаган. Бу эса уруғ таркибига кирувчи эркаклар ўртасида яна жанжаллар, қон тўкилишларга сабаб бўладиган ҳолатларни келтириб чиқарган.

Одамлар жамоаси хўжалик фаолиятининг жиддий бузилиши, уруғнинг яшаб қолиши учун хавфнинг рўёбга чиқишига олиб келди. Шу тарзда юзага келаётган жамиятда, уруғ ичидаги жинсий мулоқотни бошқариш, биологик инстинкт, зоологик индивидуализмни жиловлаш учун махсус ижтимоий меъёрлар шакллана бошлади. Ана шундай ижтимоий меъёрлардан бири мазкур уруғ ичида эркак ва аёлларнинг жинсий мулоқотларини маълум бир муддатга (овга тайёрланиш, ов вақтларида) тақиқловчи жинсий табулар (таъқиқлаш)нинг юзага кела бошлаганлигидир.

Табу - ахлоқий меъёрларга қараганда анча жиддий ва қаттиқ таъқиқдир. Ахлоқий меъёрларни бузувчиларни жамоа жазолаши, уни йўқ қилиб юбориши ҳам ёки кечириб тирик қолдириши ҳам мумкин бўлган. Кўпинча эса табуларни бузганлар, улар буни билиб қилганми, ёки билмайми бундан қатъий назар сўзсиз жазоланган, йўқ қилиб юборилган.

Ишлаб чиқаришдаги жинсий табуларни юзага келиши уруғ ўртасида эркак ва аёлни маиший ажратиш қўйиш билан кузатилади. Табу вақтида эркакларнинг нафақат аёлларга тегиниши, балки уларга қараши, улар билан гаплашиши, улар тайёрлаган овқатни истеъмол қилиши, ҳатто улар билан бир том остида яъни «бир уйда» бўлиши таъқиқланган.

Дехқончиликнинг юзага келиши, мавсумий дала ишларининг ортиб бориши билан жинсий табулардан холи вақтлар борган сари кам муддатли бўлиб бора-верган. Эркакларда ҳам, аёлларда ҳам жинсий зўриқишнинг жадаллиги ортиб борган. Шунинг учун табулардан холи қолган вақт оралиғи ўзига хос шахво-ний айшу ишратларга айлана борган.

Атоқли психолог З.Фрейд бу даврни ўз навбатида байрамларга қиёслаган. Чунки аксарият байрамларда, бошқа кунлари тақиқланган деярли барча нарсага рухсат берилади. Бу байрамлар ҳеч нима билан чекланмаган, жўшқин жинсий мулоқотлар амалга оширилган.

Шундай қилиб қисқа муддатли эструс юзага келган, бироқ энди бу эструс биологик сабаблар билан эмас, ижтимоий сабаблар билан боғлиқ бўлган. Бу вақтларда ҳали на никоҳ ва на оила мавжуд бўлган.

Ўз навбатида табулар кейинчалик никоҳнинг илк турларидан бўлмиш экзогам никоҳларни юзага кел-тиради (экзогам никоҳ-уруғлараро, қабиалараро никоҳ). Чунки табулар фақат ўз уруғи учунгина тааллуқли бўлиб, унда қон-қариндошлар ўртасида жинсий мулоқот таъқиқланган, бошқа қабила ёки уруғ аъзоларига эса тааллуқли бўлмаган. Шунинг учун

эркакларга каердадир, овлоқ жойда бошқа уруққа мансуб бўлган аёлни учратиб қолиб ундан шахвоний объект сифатида фойдаланиши мумкин бўлган. Мабодо эр-каклар узоқ муддат қишлоқ хўжалик ишлари билан банд бўлган вақтларида бирон бир бегона эркак билан аёллар ҳам бу ишни қилишган. Табу давом этаётган даврда бир уруғ эркаги ўз аёлларидан узоқда, ўз кулбасида бошқа уруққа мансуб аёлни саклаши мумкин бўлган. Кейинчалик бу тасодифий алоқалар қабила қоидаларида одатий, зарурий, кўзда тутилган одатларга ай-ланиб борди. Бу ўринда одамларга, бу «бошқа уруғдагилар» билан бўлган алоқалардан туғилган насллар нисбатан бўйдор, бақувват абжир эканлиги сезилиб борди. Бу айнан ҳозирги замон одами гомосапиенс шакллана бошлаган даврга тўғри келади.

Шундай қилиб эндогамия (фақат бир уруғ вакиллари ўртасидаги жинсий алоқа)дан, агомия, яъни жинсий муносабатларнинг вақтинчалик таъқиқланиши орқали экзогамия (турли қабила вакиллари ўртасидаги мунтазам жинсий алоқа) юзага келди. Бундан никоҳнинг гурухли никоҳ (дуально родовой) тури юзага келган. Гурухли никоҳда бир уруғ эркаклари бошқа уруғнинг барча аёллари учун эр ва аксинча иккинчи уруғнинг эркаклари биринчи уруғ аёллари-нинг эрлари ҳисобланган.

Гурухли никоҳнинг юзага келиши никоҳ жуфтлари доирасини маълум бир гуруҳ аъзолари билангина чегаралаб, бирмунча қисқартиради.

Бундай ҳолларда бошқа уруғдаги «эркак» бу қабилага фақат битта мақсадда, «никоҳ» мақсадидагина келар эди, ўзлари эса она оилаларида яшарди ва ишлашарди, улар ўзларининг «хотин»лари яшайдиган оилада ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмас эдилар.

Гурухли никоҳ икки уруғнинг никоҳ алоқаларидан иборат бўлган - никоҳ муносабатларининг биринчи шакли бўлган. Албатта бундай уруғларни ҳали моддий неъматлар ишлаб чиқиш эмас, балки болаларни дунёга келтиришгина боғлаб турган. Ишлаб чиқариш ва болаларни дунёга келтириш муносабатлари бир-биридан ажратиб қўйилган эди. Жинсий алоқалар эса фақат бир-бирлари билан мулкий ишлаб чиқариш ишлари билан боғланмаган одамлар ўртасидагина мавжуд бўлган.

Гурухли никоҳ шахсий никоҳ бўлмаган, яъни унда бирон бир доимий «эр-хотинлик» жуфтлари мавжуд бўлмаган. Ҳар бир аёлнинг никоҳ жуфти айнан ким бўлиши уруғ томонидан белгиланмаган, бу фақат одамларнинг холис хоҳишлари, истакларининг намоён бўлиши бўлган холос. Уруғ фақат зўравонлик, мажбурлаш ҳоллари кузатилгандагина аралашиши мумкин бўлган, яъни ҳар бир индивидга ўзи қандай хоҳласа, шундай йўл тутиш ҳуқуқи таъминланган. Бундай муно-сабатларни ҳозирги замон тили билан «никоҳ», деб аташ мушкул, чунки бундай муносабатлар жуфтлардан на ҳуқуқ, на мажбурият ва на ўзаро масъулиятни талаб қилмаган. Шунингдек, оила деб аташ мумкин бўлган, болаларни боқиш ва тарбиялаш билан боғлиқ бўлган алоҳида бир муҳаббат ҳам бўлмаган.

Табиийки, гурухли никоҳда у ёки бу боланинг отаси ким эканлигини аниқлаш мушкул бўлган, шунинг учун болаларнинг келиб чиқиши фақат она томонидангина ҳисобланган. Уруғни фақат аёлга тегишли томони тан

олинган. Болалар фақат ўз онасинигина билганлар. Уларнинг сингиллари, сингилла-рининг болалари, туғишган ака-укалари ва бошқа қариндошлар она уруғини ташкил қилган.

Гуруҳли никоҳнинг моддий асоси бўлиб асосан уй хўжалигини юритиш ҳисобланган, чунки бу вақтга келиб овчилик ҳамма вақт ҳам уруғ эҳтиёжини қондира олмай қолган. Бу даврда аёл уй хўжалик ишлари билан боғлиқ бўлган барча ишларни бажарган ва шу билан боғлиқ ҳолда уруғ аъзолари ўртасида ўзига хос ҳурматга эга бўлган, уруғ оқсоқоллари кенгашида эътиборли ўрин эгаллаган. Матриархат (оналик) даври бир неча ўн минг йиллар давом этган. 3

Кейинчалик гуруҳли никоҳ доирасида ўзаро майллар заминида етарлича доимий жуфтлар шакллана бошлади. Бундан пайдо бўлган жуфтли никоҳ даставвал бир эркак доимо фақат битта аёл билан яшашлигини билдирмаган. Эркак киши бир неча аёл билан бўлиши мумкин бўлган, худди шунингдек аёл ҳам бир неча эркак билан муносабатда бўлган. Аниқроғи бундай никоҳни жуфтли никоҳ эмас, бутки ибтидоий-эгалитар, яъни тенг ҳуқуқли никоҳ дейиш тўғрироқ бўлади. Табиийки, уруғнинг бир мунча беобрў аъзолари бир неча аёлга эга бўлиши мумкин бўлган. Бу даврга келиб кўп эрлилик камроқ учраган.

Бундай жуфт никоҳлар тахминан бундан 25-24 минг йиллар муқаддам уруғ ичида хўжалик ва иқтисодий муносабатларнинг янги шаклларига ўтиш билан хусусий мулкчиликнинг юзага келиши билан боғлиқ бўлган. Бу йўлда қўйилган биринчи қадам «совға айрибошлаш» деб аталган одат бўлган.

Деҳқончилик ва чорвачиликнинг ривожланиши билан уруғни, қабилани бир аъзоси меҳнатининг маҳсулдорлиги сезиларли даражада ортган ва бу ортиқча истеъмол маҳсулотларининг юзага келишига олиб келган. Ҳар бир ишчи ўзи яратган маҳсулотни қабиланинг «умумий қозонига» ташлайдиган эскича такси-мот шакли энди ишлаб чиқаришни янада ривожланишига тўсқинлик қила бошлади (чунки бу қабиланинг нопок, дангаса аъзоларини ҳам ишлаб чиқиш фаолиятидан жазосиз қутулиб қолишига олиб келган). Шунинг учун қабила ортиқча маҳсулотни маълум бир қисмини қабила мулкига ўзининг абжирлиги, чаққонлиги, ишлаб чиқариш фаолиятида кўпроқ муваффақиятларга эришганлиги билан фарқланиб турган аъзоларига «мукофот» тариқасида тақсимлашга рухсат беришга мажбур бўлган. Ҳаммага тенг тақсимлаш билан бирга аста-секин одамнинг имкониятига, унинг қабила мулкига қўшаётган улуши миқдорига қараб «меҳнат ҳақи» тақсимлана бошланган.

Агар тенг тақсимланишда жамоа маҳсулотидан улуш олиш «ҳуқуқи» мазкур уруққа тааллуқлилигига қараб берилган бўлса (жамоа мулкига қанча ҳисса қўшганидан қатъий назар) энди бу «ҳуқуқ» маҳсулот яратишдаги иштирокига асосланадиган бўлди.

Уруғнинг айрим аъзоларида ортиқча маҳсулот, шахсий мулкнинг пайдо бўлиши, оиланинг шаклланиши томон қўйилган янги қадам бўлган «совға айри-бошлаш»ни юзага келтирди. Эркак киши бошқа уруғдаги «ўз аёлига» ўзининг «мукофотини» совға қилган, шунингдек аёл ҳам ўзиникини унга

берган. Токи улар ўртасида совға айрибошлаш давом этар экан, эркак билан аёл ўртасидаги жинсий алоқа ҳам давом этаверган. Совға айрибошлашнинг тўхтатилиши эса улар ўртасидаги алоқанинг ҳам тугашини биддирган. Шундай қилиб никоҳнинг яна бир тури индивидуал жуфт никоҳ юзага келган.

Бунда аёлни ўзининг қондош қариндошлари, яъни ўз уруғи эркаклари билан тенг тақсимлаш муносабатлари, бошқа уруғдаги эркаклар билан эса совға айрибошлаш муносабатлари боғлаб турган.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, жуфтли оиланинг юзага келиши, бошиданок, уни ўз уруғига қарши қўйишни ва оналик уруғи асосларининг бузилишига олиб кели-шини билдирган. Яъни эркак киши ўз мукофотини бошқа уруғдаги «ўз аёли» ва унинг болаларига қан-чалик кўп берса, унинг ўз оналик уруғига шунчалик кам улуш қолган.

Бироқ «эр» хали «хотиннинг» ва унинг болаларини ягона боқувчиси бўлмаган жуфтли оилаларни янада асослироқ бўлиши учун совға айрибошлаш ноадекват бўлиши керак эди, яъни эр-хотинига, хотин эрига берганга қараганда кўпроқ бериши лозим эди, шундай қилиб у эр хотиннинг болаларини боқувчиси бўлиб қолиши, совға айрибошлаш муносабатлари боқувчилик муносабатларига айланиши лозим эди. Шу билан бирга эркакни хотин ва унинг болалари билан алоқаси мунтазам ва узоқ муддатли бўлиб борди. Ниҳоят (дуально родовой) қабилалараро никоҳ заминида доимий ўрин олган хўжалик бирлиги жамоа ташкил топди, унга эрлар ўз хотинлари ва улар-нинг болалари билан кирди. Эркаклар ўз сингиллари-дан, аёллар эса мос равишда ўз ака-укаларидан ажралишди. Янги иқтисодий хўжалик бирлиги ёки оила-нинг яна бир тури-жуфт **оила** юзага келди, унга, асосан эр, хотин ва унинг болалари кирди.

Энди никоҳ ўзига хотиннинг болаларини тарбиялаш ва боқишни таъминлашни мақсад қилиб қўйган эркак ва аёлнинг иттифоқига айланди. Бунинг учун эр-хотиннинг ҳар бири ўз уруғидан олган улушидан, маҳсулотидан фойдаланишган. Бундай иттифоқни юзага келишининг объективлиги меҳнатига яраша тақсимотни ролини ортиши ва тенг тақсимлашни ролининг пасайиши билан ортиб борди. Жуфт никоҳнинг юзага келиши билан жуфтлар ўртасидаги жинсий муносабатлар нафақат шунчаки ахлоқий меъёрлар билан бошқариладиган доираларга, балки, ижтимоий-иқтисодий доирага (рамкага) киритилди.

Ҳозирги замон оиласининг турлари ва вазифалари

Олдинги мавзуимизда оила, никоҳ ҳақида, никоҳ-оила муносабатларининг юзага келиши ва ривожланиши ҳақида, оиланинг классик турлари ҳақида фикр алмашдик. Унда келтириб ўтилган оила турлари классификациясига кўра ҳозирги замон оиласи «Моногам оила»лардан иборатдир. Бироқ ҳозирги замон моногам оиласи ҳам ўз навбатида бир-биридан тузилиши, таркиби, моҳияти ва бошқа хусусиятларига кўра яна бир қатор турларга бўлинади. Ҳозирги замон оилалари-нинг қандай турларга эга эканлиги ва уларнинг

ижтимоий-психологик хусусиятларини билиш, уларга хос муаммоларни ўрганиш, оилавий ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган нохушликларнинг олдини олиш имконини беради. Қуйида шулар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Оила уни характерловчи турли мезонларга кўра қуйидагиларга фарқланади:

Тўлиқлигига кўра: тўлиқ, нотўлиқ ва қайта тузилган (иккинчи никоҳ) оилалар.

Бўғинлар сонига кўра: нуклеар (ота-она ва болалардан иборат бўлган) ва кўп бўғинли (икки ва ундан ортиқ авлоддан иборат оила аъзолари бирга яшовчи) оилалар.

Болалар сонига кўра: фарзандсиз, бир болали, икки болали, 3-4 болали, 5 ва ундан ортиқ болали оилалар. Турли мамлакатларда бу мезонлар турличадир. Масалан, АҚШ, Франция, Германия, Греция, Россия ва бошқа ривожланган давлатларда 3-4 болали оилалар кўп болали оилалар ҳисобланади. Ўзбекистонда бундай оилалар фарзандлар сони ўртача бўлган оилалар сарасига киради.

Эр-хотиннинг ижтимоий келиб чиқишига кўра: ишчилар, деҳқонлар, хизматчилар, зиёлилар оиласи, аралаш типдаги оила.

Эр-хотиннинг маълумот савиясига кўра: олий маълумотлилар, ўрта-махсус, ўрта, тугатилмаган ўрта, махсус ёрдамчи мактаб маълумотиغا, ва турли савиядаги маълумотга эга бўлган қайликлардан ташкил топган оила.

Оиланинг «ёшига» кўра: ёш оила (1 йилгача, 3-5 йиллик, 6-10 йиллик турмуш тажрибасига эга бўлган оилалар), ўрта ёшдаги оила, етук ёшдаги оила (қариялар оиласи).

Қайликларнинг ота-она оиласи (ота-онаси)нинг моддий таъминланганлик даражаси жиҳатидан қудаларнинг бир-бирига мос эканлиги ёки улар орасида катта тафовут мавжудлиги бўйича бир-бирига мос ва мос бўлмаган оилалар.

Регионал жиҳатларига кўра: шаҳар, қишлоқ, аралаш типдаги оила.

9. Никоҳдан қониққанлик савиясига кўра. ажралиш савиясида-никоҳдан қониққанлик даражаси қуйи савияда бўлган оила, ўрта савияда ва никоҳдан қониққанлик даражаси юқори савиядаги оила.

Оилада аёл ёки эркак етакчилигига кўра: эр етакчи бўлган оила, хотин етакчи бўлган оила, эр ва хотин етакчилиқни бирга бажарадиган (биархат) оила.

Оилада эр-хотин орасидаги муносабатларига кўра: авторитар, демократик, либерал, аралаш типдаги

оилалар.

12. Эр-хотинларнинг миллатига кўра: бир миллатли ёки байналмилал оилалар. Байналмилал оилаларни ўз навбатида иккига бўлиш мумкин: дини, урф-одатлари ёки тили бир гуруҳга кирган миллат вакиллари орасида никоҳутар, масалан, ўзбек-тожик, ўзбек-қозоқ, ўзбек-туркман, рус-украин, ўзбек-татар ва бошқалар, дини, урф - одатлари ёки тили бир гуруҳга кирмаган миллат вакиллари орасидаги никоҳлар, масалан ўзбек-рус, ўзбек-украин, ўзбек-эстон, ўзбек-немис ва бошқалар.

13. Юридик расмийлаштирилганлигига кўра: синовдаги оила (бирга яшамади, аммо ҳали никоҳни расмийлаштирмаган, чунки бир-бирларини норасмий никоҳда уйнашяпти), расмийлаштириш арафасидаги оила (бирга яшаши, оила қуриш мақсади аниқ, аммо айрим объектив сабабларга кўра расмийлаштириш кечиктирилаяпти), никоҳдаги оила, никоҳдан ташқари оила (айрим эркак кишиларнинг иккинчи, учинчи, юридик жиҳатдан норасмий оиласи). Никоҳдан ташқари оилаларнинг айримлари пинҳона бўлса, кўпчилиги ҳақида эркак кишининг биринчи оиласи ва қариндошлари билишади.

Оиланинг юқоридаги шартли ижтимоий-психологик классификацияси, уларга хос психологик хусусиятлар мутахассис (социолог, психолог)лар томонидан илмий ўрганилиши ва ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашда хизмат қилиши керак.

Ҳар бир оила ижтимоий тизим структура сифатида жамият олдида маълум бир функцияларни бажаради. Оиланинг ижтимоий функциялари ҳақида гапирганда, бир томондан жамиятнинг оилага таъсирини, иккинчи томондан эса умумий ижтимоий тизимда оиланинг ўрнини, оиланинг ҳал қиладиган ижтимоий (жамоатчилик) функцияларини ҳисобга олиш лозим.

Барча олдинги жамиятларда оила қуйидаги асосий функцияларни бажарган: *иқтисодий, репродуктив, тарбиявий, рекреатив, коммуникатив, регулятив (бошқ-арув).*

Бу ҳақда Шарқ алломалари Абу Носир Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Ибн Сино, А.Темур, А.Навоий, А.Дониш ва бошқалар ўз асарларида, ёзиб қолдирганлар.

Албатта, бу санаб ўтилганлар ҳозирги замон оиласини асосий функцияларининг ягона классификациясини ташкил эта олмайди. Чунки айрим манбаларда: наслни давом эттириш, тарбиявий, хўжалик ва ўзаро ёрдам каби функциялар ҳозирги замон оиласининг муҳим функциялари сифатида кўрсатиб ўтилган, социолог олимлар (У.М.Свердлов, В.А.Рясенцов, В.П.Ключников) эса инсон зотини давом эттириш, болаларни тарбиялаш ва хўжалик функцияларини фарқлайди; С.Д.Лаптенко хўжалик-маиший, аҳоли сонини қайта тиклаш, тарбиявий ва оила аъзолари дам олиши - ҳордиқ чиқаришини ташкил этиш; Н.Г.Юркевич - маънавий мулоқот, сексуал, болаларни дунёга келтириш, тарбия жараёнидаги

хамкорлик, уй хўжалигини юритиш учун зарур воситаларни таъминлаш, дам олишни ташкил қилиш, ўзаро моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш; А.Г.Харчев - аҳоли сонини қайта тиклаш, ижтимоийлашув, хўжалик, истеъмол ва дам олишни ташкил қилиш кабиларни фарклайди. Мана юқоридагилардан кўриниб турибдики, қатор оилашунос мутахассислар томонидан оиланинг асосий функциялари турлича классификация қилинмоқда. Бу ўринда оила функцияларини шунчаки санаб ўтиш эмас, балки уларни бир томондан одамларнинг моддий, хўжалик-маиший ва иккинчи томондан эмоционал ва ижтимоий-психологик эҳтиёжларини қондирувчи функцияларга фарклаш муҳим.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, ҳозирги замон оиласида эмоционал ва ижтимоий-психологик жараёнларни қондириш функциясининг аҳамияти ортиб бормоқда. Ҳатто соф моддий характерга эга бўлган функцияларда ҳам ҳиссийлик кўпроқ тус олиб бормоқда. Ҳиссий, эмоционал контактларнинг аҳамияти шаҳар оилаларида кучлироқ англолмоқда. Қишлоқ оилалари эса уй ҳайвонлари ва томорқа ерларининг борлиги эвазига шаҳар оилаларига қараганда жамиятнинг ишлаб чиқарувчи бўғинилигини, ишлаб чиқарувчилик функциясини кўпроқ сақлаб қолмоқда.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида ҳозирги замон оиласининг асосий функциялари қатори-да қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин: *иқтисодий, репродуктив, тарбиявий, рекреатив, коммуникатив, регулятив (бошқарув), феллоцитологик* кабилар.

Оиланинг *иқтисодий* функцияси

Оиланинг иқтисодий функцияси унинг асосий функцияларидан бири ҳисобланади. Оила иқтисоди, бюджети, даромадини режали сарфлаш, кундалик харажатга, зарур буюмларга пул ажратиш, бир неча йилдан сўнг олинадиган нарсаларга маблағ йиғиш, тежаб рўзғор юритиш эр-хотиннинг катта тажриба, малакага эга бўлишларига боғлиқ. Шунингдек оилада ўсаётган бола ҳам мана шу малака ва кўникмаларга эга бўлиб бориши зарурлигини унутмаган ҳолда болага иқтисодий масалаларни ҳал этишни ўргата бориш лозим.

Оила ўзининг шу функцияси туфайли жамиятга, давлатга катта иқтисодий фойда келтиради. Масалан, бола тарбияси, болани иқтисодий таъминлаш борасидаёқ унинг жамиятга келтирган фойдаси катта миқдорни ташкил этади. Буни давлат томонидан, давлат муассасаларида (болалар уйларида) бир болани 16-18 йил тарбиялаб, ишчи кучи сифатида етиштириш учун (уни боқиш, кийинтириш, ўқитиш, моддий таъминлаш ва ш.к.) давлат томонидан ҳар бир болага сарфланадиган маблағ ва айнан шундай ишчи кучини оилада тарбиялаш учун бериладиган нафақа пуллари миқдорини солиштирадиган бўлсак, ўртадаги фарқ биринчилар фойдасига бир неча юз минг сўмни ташкил қилади.

Тасаввурга осонроқ бўлиши учун айтиш мумкинки, ҳар бир болани вояга етказиш учун оила давлатга камида 1та «Нексия» автомашинаси қиммати

микдорида иқтисодий фойда келтиради. Бу борадаги, яъни ҳар томонлама камол топган маънавий-ахлоқий етук, жисмоний-психологик соғлом шахсни етиштиришнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларини ҳеч қандай иқтисодий меъзон билан ўлчаб бўлмайди.

Бу оилани иқтисодий функциясини атиги биргина шахсни шакллантиришдаги фойдасини кўрсатади холос. Оилада хўжалик ишларини юритиш, моддий неъматлар ишлаб чиқариш, фермер хўжалиги, шахсий ишлаб чиқариш кабилар унинг жамият олдидаги иқтисодий функцияси аҳамиятини тобора орттираверади.

Оиланинг *репродуктив* функцияси

Оиланинг муҳим бўлган функцияларидан яна бири бу унинг *репродуктив* (*жамиятнинг биологик узлуксизлигини таъминлаш, болаларни дунёга келтириш*) функциясицир. Бу функциянинг асосий моҳияти инсон турини давом эттиришдан иборатдир. Оила фақатгина янги авлодни дунёга келтирибгина қолмасдан, уларни инсоният пайдо бўлган даврдан бошлаб яшаб келаётган илмий ва маданий ютуқлари билан таништириш, уларнинг саломатлигини сақлаб туришдан ҳам иборатдир. Табиатан берилган авлод қолдириш инстинкти одамда фарзанд кўришга, уларни ўстиришга ва тарбиялашга бўлган эҳтиёжга айланади. Бу эҳтиёжларни қондирмасдан туриб, киши одатда ўзини бахтиёр хис қила олмайди. Шунингдек эр-хотинда фарзанд туғилиши билан боғлиқ ҳолда бутунлай янги ҳиссиётлар: аёлда - оналик, эркакда - оталик ҳисси пайдо бўлади. Фарзанд эр-хотин муносабатларини янада мустаҳкамловчи асосий омил ҳамдир.

Оиланинг жамият олдидаги репродуктив функцияси ва унинг бажарилиши дейилганда аҳоли сонининг қайта тикланиши учун ҳар бир оилада нечтадан фарзанд бўлиши лозимлиги назарда тутилади.

Статистик маълумотларга кўра, агар ҳар бир оилада биттадан фарзанд бўладиган бўлса, бундай халқ саккизинчи авлоддан кейин йўқ бўлиб кетиши мумкин экан. Ҳар бир оилада иккитадан фарзанднинг бўлиши ҳам аҳоли сонини сақлаб туришни таъминлай олмайди. Демографларнинг таъкидлашларича, оила ўзининг репродуктив функциясини бажариши учун ҳар бир оилага ўртача 2,6 та фарзанд тўғри келиши керак.

Албатта, фақат оилагина жамият олдидаги функцияларини бажариб қолмасдан, балки жамият ҳам оилаларга функцияларини муваффақиятли бажариш учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиб бериши лозим. Бу ўринда ҳукуматимиз томонидан юритилаётган демографик сиёсат, иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий тадбирлар бунга яққол мисол бўла олади. Бундай сиёсатнинг асосий йўналишлари оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, кўп болали ва кам таъминланган оилаларнинг моддий аҳволини яхшилаш, ёш оилаларга, оналарга яратилаётган имтиёзлар ва шу кабилардан иборат.

Оиланинг *тарбиявий* функцияси

Оиланинг муҳим аҳамиятга эга бўлган яна бир функцияси *тарбиялаш* функциясидир. Болаларнинг ақлий, жисмоний, ахлоқий, эстетик тарбиясига оилада асос солинади. Оила инсон деб аталувчи бинони фақат пойдеворини қўйиш билан чекланмасдан, балки унинг сўнгги ғишти қўйилгунча жавобгардир. Ота-она - санъаткор, бола - санъат асари, тарбия жараёни эса санъатнинг ўзидир. Мустақилликка эришганимиздан сўнг миллий қадриятларимизнинг тикланиши ва халқимиз азалдан саклаб келаётган миллий урф-одатларимиз, анъаналаримиз (бола тарбиясида ота-онадан ташқари, буви-бува, қариндош-уруғ, маҳалланинг ҳам таъсири) бу борада катта аҳамиятга эга. Лекин баъзан оиланинг тарбиявий функциясининг сусайиши ва тарғибот-ташвиқот ишларининг камлиги натижасида оила аъзолари хулқида ёмон одатларнинг (ичиш, чекиш, наркомания, турли диний оқимлар таъсирига берилиш, маънавий бузуқлик йўлига кириш) пайдо бўлиши ташвишланарли ҳоллардан биридир. Жамиятнинг комил фуқаросини шакллантириш, тарбиялаш ҳозирги замон оиласининг мазкур функцияси даражасига киради. Чунки шахснинг ижтимоийлашуви даставвал оилада амалга ошади. Оиладаги тарбия ор-қали шахсга маълум бир сиёсий-ғоявий дунёқараш, ахлоқий меъёрлар ва хулқ намуналари, жисмоний си-фатлар сингдирилади. Халқимизда «қуш уясида кўрга-нини қилади» деб бежиз айтилмаган. Оилада амалга ошадиган ижтимоийлашув жараёни натижасида шахс ижтимоий меъёрлар ва қадриятларни ўзлаштиради, ижтимоий ҳаётга кириб боради.

Оиланинг *коммуникатив* функцияси

Оиланинг *коммуникатив* функцияси оила аъзоларининг ўзаро мулоқот ва ўзаро тушунишга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Психологик тадқиқотларда таъкидланишича, турли ижтимоий ориентациялар, установкалар, ҳиссий маданият, одамнинг ахлоқий, маънавий ва психологик саломатлиги - оиладаги ўзаро, ички мулоқот характери, оиладаги катта аъзоларнинг мулоқотда психологик установкаларни намоён қилишлари, оиладаги ахлоқий-психологик иқлимга тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида фан-техника тараққиётининг юксалиб, одамларнинг кундалик ҳаётининг урбанизациялашувининг (радио, телевидение, видео, компьютер ва бошқалар) ортиб бориши, оилаларнинг тобора нуклеарлашиб бораётганлиги билан оиланинг коммуникатив функциясининг аҳами-яти, оила аъзоларининг бир-бирлари билан «одамларча» суҳбатлашиб олишнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Бу ўринда ўзбек оиласининг ўзига хос хусусияти: кўп авлодлилиқ, кўп фарзандлилиқ кабилар бундай оилалар аъзолари ўртасида ўзаро мулоқот тўлароқ амалга ошишига асос бўлади, уларнинг ўзаро мулоқотга бўлган эҳтиёжларини қондиришда муҳим роль ўйнайди. Бироқ сўнгги йилларда баъзи оилаларда ота-оналар ва болалар ўртасида мулоқотнинг камлиги, бир-бирига эътиборнинг пасайиши, оила аъзолари ўртасида фикр эркинлигининг чекланганлиги (айниқса қишлоқ оилаларида), ҳолатлари ҳам мавжуд, ҳатто оиладаги ўзаро муносабатларнинг ёмонлашуви натижасида оила аъзоларининг айримларида стресс (асабий танглик),

суицид (ўз жонига қасд қилиш) каби нохуш ҳолатларнинг келиб чиқиши ҳам кузатилмоқда. Бундай нохушликларнинг олдини олиш учун энг аввало оила аъзолари ўртасида ошкора, яқин, ўзаро тушунарли, ишончли мулоқотнинг амалга ошиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш, лозим бўлса бу борада ёшларга тегишли билимларни бериш аҳоли учун психологик маслаҳатхоналар фаолиятини йўлга қўйиш, тренинглар ташкил этиш, «Ишонч телефонлари», «Қалб марказлари» кабиларни ташкил этиб, улар фаолиятини такомиллаштириш лозим.

Оиланинг рекреатив функцияси

Никоҳ-оила муносабатлари юзага келган дастлабки, ибтидоий замонлардан буён унга характерли бўлиб келган хусусиятлардан бири, ундаги шахслараро муносабатлар талабларидан бири уни ўз аъзоларининг ахлоқий-психологик ҳимояланишини таъминлаш, шунингдек болаларга ва меҳнатга яроқсиз ёки кекса қариндошларга моддий ва жисмоний ёрдам кўрсатиш кабилардан иборат бўлиб келган.

Бу ҳолат ўз навбатида оиланинг асосий функцияларидан яна бирини, унинг рекреатив функциясини ташкил қилади. Оиланинг *рекреатив - ўзаро жисмо ний, моддий, маънавий ва психологик ёрдам кўрсатиш, бир-бирининг саломатлигини мустаҳкамлаш, оила аъзолари дам олишини ташкил этиш функциясидир*. Бу функция кейинги йилларда янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Оила аъзолари саломатлигини мустаҳкамлаш, оила аъзоларининг дам олишини ташкил этиш, оила аъзоларининг бевосита меҳнат, ўқиш ва бошқа ижтимоий фаолиятларидан холи ҳолда, яъни бўш вақтларни биргаликда ўтказишларини қандай ташкил қилишлари, унда буларнинг ўзаро муносабат-лари характери қандай эканлиги бугунги кун оиласи мустаҳкамлиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллардан ҳисобланади. Бўш вақт жамиятнинг ниҳоятда муҳим ижтимоий қадриятларидан биридир. Бу қадриятдан одамлар турлича фойдаланадилар. Бўш вақтини мунтазам равишда қандай ўтказишига қараб ҳар бир одамнинг етуклик даражасига, маънавий дунёсига баҳо бериш мумкин. Бу борада эришилган ютуқларимиздан бири шуки - дам олиш ва соғлом-лаштириш ишларига давлат миқёсида аҳамият берила бошланди. Лекин кўпчилик турли сабаблар билан (уларнинг ўзлари кўпроқ моддий сабабни кўрсатиша-ди) маданий дам олишга эътибор бермай қўйганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Ҳозирги вақтда оилавий дам олиш, оилавий туризм ва қатор оилавий тадбирлар доираси кенгайиб бормоқда.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳозирги вақтда оиланинг рекреатив функциясини давлат ва ижтимоий ташкилотлар ўз зиммасига олмоқда. Одамларнинг хавфсизлигини таъминлаш, қарияларга бепул тиббий ёрдам кўрсатиш (бизнинг миллий хусусиятларимизга ёт бўлсада қариялар уйлариининг очилиши), одамлар дам олишлари ва ўз соғлиқларини тиклаб олиш имкониятларини берадиган дам олиш уйлари ва санаторийларнинг очилиши кабилар шулар жумласидандир. Лекин шу билан бирга оиланинг

Ўз аъзоларининг ахлоқий-психологик химояланганлигини таъминлашдаги роли тобора ортиб бормоқда. Чунки одам фақат ўз оиласидагина ва фақат ўз яқинлари қуршовидагина ўзини том маънода хотиржам, эркин ҳис қила олиши мумкин ҳолос. Бу борада оиланинг ўрнини ҳеч бир ижтимоий муассаса боса олмайди.

Оиланинг *фелицитологик* функцияси

Ҳозирги замон оиласининг тобора аҳамияти ортиб бораётган функцияларидан бири унинг фелицитологик функциясидир (итальянча «фелиците» - бахт). Шахсий бахтга эришишга интилиш оилавий муносабатлар тизимида кўп жиҳатдан ҳал қилувчи бўлиб бормоқда. Бахт нима ўзи? Ҳозирги замон оиласи ўз аъзоларининг бахтини таъминлашда қандай роль ўйнайди? Бахтга интилиш ҳар бир инсон учун табиийдир ва айти шу бахтга интилиш уларни оила қуришга ундайди. Инсон ўзига ато этилган бахтнинг тўртдан уч қисмини оиладан, чорактага етар-етмас қисмини бошқа нарсалардан топади. Оилада эр-хотиннинг бир-бирини тўлиқ тушуниши уларнинг ўзларини бахтли ҳис қилишларини таъминлайди. Шунингдек, ўзидаги мавжуд табиий-ижодий имкониятлар (иктидор)ни рўёбга чиқариш, жамият ва оила доирасида сарфлаш ҳам инсонга ўзини бахтли ҳис қилиш имконини беради. Кейинги вақтларда инсоннинг имкониятлари ортган сари унинг бахтга интилиш даражаси ҳам ортиб бормоқда. Лекин баъзан нопок йўллар билан пул топиш орқали бахтли бўлишга интилиш ёки ўзгалар ҳисобига шахсий бахтга интилиш каби салбий ҳолатлар ҳам учраб туради. Баъзан эса оила аъзоларининг (айниқса эр-хотиннинг) шахсий бахтга ўз-ўзича интилиши оилаларда нохуш ҳолатлар (хиёнат каби)ни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Шунинг учун ҳар бир шахс ўзида кўпроқ виждонлилик, поклик, ҳалоллик каби маънавий-ахлоқий фазилатларни тарбиялашга эътибор бериши лозим.

Оиланинг *регулятив* функцияси

Оиланинг регулятив функцияси оила аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни бошқариш тизимини, шунингдек бирламчи ижтимоий назоратни, оилада устунлик ва обрўни амалга оширишни ўз ичига олади. Бунда катталар томонидан ёш авлодни назорат қилиш ва уларни моддий ҳамда маънавий томондан қўллаб-қувватлаш назарда тутилади. Ўтган замонларда оиланинг бошқариш функцияси маълум даражада расмий тарзда белгилаб ҳам қўйилган. Унга кўра оилада ким оила бошлиғи бўлиши, унинг обрўси ва устунлиги қайд этилган ва оиланинг шу аъзоси (асосан ота) бутун умри давомида ўз фарзандлари ва оила аъзолари хатти-ҳаракати, хулқи учун жавобгар бўлган. Ота-онасига бўйсунмаганларни жазолаш ҳоллари ҳам назарда тутилган.

Ҳозирги замон эгалитар оилаларида эса оиланинг бошқарув функцияси асосан ахлоқий меъёрлар, оила аъзоларининг шахсий обрўси ва биринчи

навбатда ота-оналарнинг болаларга нисбатан бўлган муносабатларидаги обрўси кабилар ёрдамида амалга оширилади. Шунга кўра баъзи оилаларда оилани бошқариш, унга бошчилик қилиш оила аъзоларининг қизиқиш ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилса, баъзи оилаларда (эр-хотиннинг алоҳида-алоҳида) лидерликка интилиши натижасида оилавий низоларнинг ортиб бориши, болаларнинг ҳар томонлама эътибордан четда қолиши, натижада жиноятчилик кўчасига кириб кетиши кабилар кузатилади. Баъзи оилаларда аёл лидерлигининг мавжудлиги ўғил бола шахсида аёлларга хос хусусиятларнинг кўпайиб боришига олиб келиши мумкин.

Шу билан бирга оиланинг бошқарув функцияси оила аъзоларининг ҳуқуқи, масъулияти, мажбурияти кабиларни ҳам бошқаришни, назорат қилишни ўз ичига олади. Одам оила қурганидан сўнг албатта унинг ижтимоий мавқеи ўзгаради. Энди у «уйланмаган йигит», «турмушга чиқмаган қиз» эмас, балки «оилали» одамдир. Шунга кўра у ўзининг хатти-ҳаракатлари, ҳуқуқини ҳам оилали одамга хос тарзда қайтадан кўриб чиқади. Оила қуриш туфайли унинг масъулияти ортади. Эрнинг хотиннинг ҳуқуқи ҳам энди ўзига хос бошқарилади.

Оиланинг *релаксация* функцияси

Ҳозирги замон оиласининг энг асосий функцияларидан яна бири релаксация функциясидир. Бу дегани оила аъзоларининг жинсий, эмоционал фаолиятини, руҳий-жисмоний қувватини, меҳнат қобилиятини яна қайта тиклаш демакдир. Маълумки фан-техника тараққиётининг ҳозирги босқичида, ишлаб чиқариш муносабатларининг жадаллашуви, халқ хўжалигининг турли жабҳаларида янги технологияларнинг жорий этилиши ва шу каби қатор омиллар инсон руҳиятига олдингиларига қараганда кўпроқ жисмоний, руҳий зўриқишлар бермоқда. Бутунги ва эртанги кун саноати, ишлаб чиқариши ишчи ходимдан бор имкониятини сафарбар қилиб, бутун вужуди билан ишлашни ва ўзининг касб-ҳунар маҳоратини мунтазам ошириб боришни тақазо қилади. Ишлаб чиқариш жараёнлари жадаллигининг бундай тарзда давом этиши шу жараёнлар иштирокчиси, бошқарувчиси инсонни тезда толиқиб, ўзининг меҳнат қобилиятини йўқотишига олиб келиши мумкин. Иш куни давомида кўтаринкилик, кучли зўриқиш билан ишлаган ходим, ишчи ишдан сўнг ўз уйида, оила аъзолари қуршовида бошқа ташвишларни унутиб, улар унга кўрсатадиган меҳр-оқибатдан баҳраманд бўлиб, улар билан бўладиган ўзаро мулоқот, улар томонидан бўладиган эмоционал қўллаб-қувватлаш, бериладиган далдалардан руҳий қувват олиб, эртанги кун меҳнат фаолиятига ўзини қайта тиклаб олиши лозим бўлади. Бунинг учун эса унинг оиласида тинчлик, тотувлик, ўзаро тушуниш, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, ижобий психологик иқлим ҳукм сурмоғи лозим. Акс ҳолда одам бу оилада эмоционал жиҳатдан, руҳий жиҳатдан ўзини қайта тиклаб ола олмайди. Бу эса оқибатда одамнинг меҳнат фаолиятида турли хатоларга, ишда сифатсизлик, жароҳатларга йўл қўйишига, турли касалликларга дучор бўлишига олиб келиши мумкин. Юқоридаги функцияларнинг муваффақиятли бажарилиши ҳар қандай оила

учун оила бахтини таъминловчи меъзон ҳисобланади. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, оила - жамиятнинг бир бўлаги, унинг асосий ячейкаси. Шунинг учун оиланинг ўз функцияларини муваффақиятли бажариши нафақат унинг ички ҳолатига, шу билан бирга жамиятнинг ижтимоий соғломлигига ҳам таъсир этади. Шундай экан жамиятни соғломлаштириш учун энг аввало оилавий муносабатларни йўлга қўйиш, оиланинг фақат ички муаммоларинигина эмас, балки умумижтимоий муаммоларини ҳам ҳал қилишга ҳисса қўишини таъминлаш лозим.

Никоҳ олди омиллари ва уларнинг никоҳ мустаҳкамлигига таъсири

Аввал гиштин қийшиқ қўяркан меъмор Юлдузга етса ҳам қулар бу девор.

(М. Б е д и л).

Оила деб аталмиш муқаддас макон, «оила қасри»нинг мустаҳкамлиги шу қасрнинг пойдевори бўлмиш никоҳ олди омиллари хусусиятларига, уларнинг қай даражада тўғри ва мустаҳкам қўйилишига боғлиқ. Агар шу пойдевор етук, мустаҳкам бўлса, унинг устида қурилган иморат ҳам кўркам, ёруғ, унда истиқомат қилувчиларга қулайлик, хотиржамлик, тинчлик, ҳузур-ҳаловат бағишлайдиган бўлади.

Ҳеч бир девор ёки уй пойдеворсиз бўлмаганидек, Сизнинг куражак оилангизнинг ҳам ўзига хос пойдеворлари бор. Улар шу оиланинг юзага келишига, қурилишига асос бўлган никоҳ олди омилларидир.

Агар шу никоҳ олди омилларининг оилани юзага келишига таъсири ноўрин бўлса, у шошилиш, бўш, қийшиқ қурилса, унинг устига ўрнатилган оила имо-ратининг девори ҳам қийшиқ ва омонат бўлиб бораверади ва у шу иморатнинг бир куни келиб қулаши, бузилиб кетиши хавфини туғдиради. Бундай пойдевор устига қурилган иморат қулаб тушмагани, бузилиб кетмагани тақдирда ҳам унда истиқомат қилувчиларга хотиржамлик, тинчлик, қувонч бахш эта олмайди. Улар доимо қандайдир бир хавотирда, ҳадиқда, ноқулайликда, хижолатда яшашларига тўғри келади. Хўш, шу пойдеворлар яъни никоҳ олди омиллари нималардан иборат?

Ҳап никоҳ олди омиллари ҳақида борар экан, шунинг таъкидлаб ўтиш жоизки, никоҳ олди омиллари у ёки бу никоҳнинг юзага келишига асос бўлган кўплаб ижтимоий, иқтисодий, биологик, физиологик, маънавий, ахлоқий ва бугунги кунларимиз учун энг муҳим бўлмиш психологик омилларни ўзида мужассамлаштирган, кўп қиррали омиллар комплексида иборат бўлиб, оила қураётган ёшларнинг, шу ўзлари қураётган оилавий ҳаётларига қай даражада «етилган»ликларини белгилаб беради. Бу ерда энг муҳими шу ёшларнинг оилавий ҳаётга, никоҳ талабларига қай даражада жавоб бера олиши назарда тутилади.

Никоҳга етуклик хусусиятлари

Никоҳга етуклик тушунчаси ҳам ўз навбатида ўта мураккаб ва нисбий тушунчадир. Чунки одам доимо ривожланиб, такомиллашиб боровчи, касб-хунар фаолиятида ёки маънавий ва ахлоқий ривожланишида мунтазам янги-янги чўккиларга эришиб боровчи мавжудоддир. Агар одамни у ёки бу фаолиятга «тўла етуклиги» ҳақида гапирадиган бўлинса, демак бу унинг маълум бир чегарага эришгани ва ундан ортиқ ривожланиш мумкин эмаслигини билдиради. Шунинг учун ҳам одамнинг никоҳга ёки бирон-бир фаолиятга етуклиги ҳақида гапирилганда «етуклик» тушунчаси том маънода ўринли бўла олмайди. Шунинг учун ҳам одамнинг «етуклиги», айниқса никоҳга, оилавий ҳаётга «етуклиги» ҳақида гапирилганда бу тушунчадан маълум бир умум қабул қилинган стандарт, ўртача меъёр, маълум бир шартли «ўлчов бирлиги», кўрсаткичлар ва шу кабилар сифатидагина фойдаланилади.

Масалан, барча ўқув юртлари (мактаб, лицей, коллеж, институтлар) учун битириш имтиҳонлари (давлат имтиҳонлари тизими, диплом ишлари ҳимояси тизимлари кабилар) мавжуд бўлади ва улар ёрдамида битирувчилар томонидан ўзлаштирилган ўртача билимлар ва малака йиғиндисини аниқлаш мумкин бўлади. Бу эса уларга кейинчалик яна ўқишни давом эттириш ёки маълум бир мутахассислик бўйича ишлаши мумкинлиги ҳақида маълум бир ҳуқуқ беради. Шу нуқтаи-назардан олинганда «етуклик» - ривожланишнинг маълум бир босқичи, фазаси, чегарасига етилганликнинг сифатий ва миқдорий характеристикасини маълум бир аниқликда белгилаб берувчи кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Одамнинг никоҳга, оилавий ҳаётга етуклиги масаласи эса ўта мураккаб бирон-бир қатъий меъёр билан ўлчаб бўлинмайдиган индивидуал характерга эга бўлган кўрсаткичдир.

Шу келтириб ўтилганларнинг ўзиёқ никоҳ олди омиллари қай даражада мураккаб характерга эга бўлган муаммолардан эканлигини кўрсатиб турибди.

Ҳозирги замон оиласининг ижтимоий психологик муаммоларини ёритишга бағишланган психологик адабиётларда никоҳ олди омилларининг турлича шаклла-ри, кўринишлари фарқланади. Қуйида Сизнинг эътиборингизга уларнинг айримлари ҳақидаги маълумотларни ҳавола этамиз.

Никоҳ олди омиллари қаторига шу оила қураётган ёшларнинг: оилавий ҳаётга етуклиги: уларнинг оила қуриш мотивлари: уларнинг оила қуришгунларига қадар бир-бирларини таниш муддати (қанча вақт бир-бирини таниши) шартлари ва шароитлари: уларни ўзларининг бўлғуси оилавий ҳаётлари ҳақидаги тасав-вурлари кабиларни киритиш мумкин. Албатта бу омилларнинг ҳар бири турли ёшларда турлича характерда бўлиши мумкин, шу билан бирга уларнинг ҳар бири ўз навбатда яна бир неча турларга фарқланади.

Масалан, никоҳга етуклик дейилганда оила қурувчи ёшларнинг: жисмоний (физиологик), жинсий, ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий-ахлоқий, психологик каби етуклик жиҳатларини фарқлаш мумкин. Буларнинг орасида ҳуқуқий, жинсий етуклик кўрсаткичлари етарлича аниқ аломатларга, белгиларга эга бўлган ва булар ҳақида тегишли ҳуқуқий, тиббий, психологик адабиётларда кўплаб маълумотлар берилган жиҳатлар бўлса, иқтисодий, маънавий-ахлоқий,

психологик жиҳатлар бир оз мураккаброқ, қатъий бир кўрсаткич, чегарага эга эмаслиги билан характерланади.

Масалан, одамнинг жинсий етуклиги ўзига хос омилларга эга. Клиник кузатишлар маълумотларига кўра, ҳозирги замон қизларида жинсий етуклик (балоғатга етиш) 12-14 ёшгача, ўғил болаларда эса 14-16 ёшга тўғри келади. Албатта, бу етуклик баъзи бир бо-лаларда эртароқ, бошқа бирларида кечроқ рўй бериши мумкин. Бу кўрсаткичлар 2 ёшга фарқ қилиши мумкин. Айрим тиббиёт олимлари болаларни тўла жинсий етилишлари учун яна 2-3 йил керак бўлади, деб ҳисоблайдилар.

Жинсий етилиш қатъий жинсий эҳтиёжларнинг шаклланишига олиб келади. Бу даврга келиб болаларда иккиламчи жинсий аломатлар намоён бўла бошлайди. Жинсий секретция безларининг фаоллиги ортади. Қиз болаларда ойлик цикллари (менструация), ўғил болаларда поллюциялар рўй бера бошлайди. Бошқача қилиб айтганда, уларда пубертат давр бошланади. (Бу давр ҳақида ва унинг хусусиятлари ҳақида 4-мавзуда батафсил маълумотлар берилган). Демак бу даврга келиб болаларнинг моддий ва маънавий қизиқишларининг ўсиб бориши билан бир қаторда жинсий эҳтиёжлар шахс фаоллигининг кучли манбаларидан ҳисобла-ниб, у турли психологик ва юктимой шаклларда намоён бўла бошлайди.

Жинсий майлнинг, жинсий эҳтиёжнинг юзага ке-лиши одамни биологик ривожлана бошлашининг ўзига хос босқичидир. Улар бола руҳиятининг ривожла-нишига, уни шахсининг шаклланишига, ҳаёт фаолиятининг бошқа жиҳатларига катта таъсир кўрсатади.

Жинсий ҳаётнинг кўплаб муаммоларини нафақат ёшларга, балки узок вақт оила қурган, фарзандли бўлган катта ёшлиларга ҳам тушунтириб ўтиш лозим бўлади, чунки уларда ҳам шу асосда кўплаб жиддий низо-лар юзага келиши мумкин. Жинсий муносабатлар масаласи ўта нозик масаладир, бу борада кўпинча «ёлғон, бачканаларча уятчанлик»ка дуч келинади. Баъзи бир ота-оналар ва ўқитувчилар ҳатто маориф раҳбарлари ҳам мактабда жинсий тарбия бериш масаласига эътироз билдирадилар ва «Жинсий тарбия, жинс масаласига оид барча зарур маълумотлар биология курсларида берилган, бунинг устига «ота-боболаримиз бундай жинсий саводхонликсиз ҳам бинойидек яшаганлар», - қабилида мулоҳаза юритадилар. Албатта бундай нуқтаи-назар ўта қолоқ, бугунги кун никоҳ-оила муносабатлари талабларини, ҳозирги замон оиласи функцияларини ҳисобга олмай чиқарилган хулосалардир. Айнан шунақа йўллар билан ёшларга жинсий тарбиядек ўта нозик ва зарур масалалар юзасидан берадиган ҳар қандай санитар-гигиеник оқартув маълумотларнинг аҳамияти бутунлай камситиб келинмоқда. Бу эса миллионлаб ўсмирларнинг жинсий балоғатга етишиш вақтида ғафлатда қолишларига ва бунинг оқибатида айрим ҳолларда ҳаётда тузатиб бўлмайдиган хатоларга йўл қўйишига олиб келишига сабаб бўлмоқда.

Ҳеч нима билан асосланмайдиган хавотир, ҳадик, гоҳида эса ҳақиқий ваҳима заминиди ўсмир хулқида турли хил оғишлар, нерв-физиологик бузилишлар юзага келиши мумкин. Буларнинг барчаси санитар-гигиеник тарбиянинг яхши йўлга қўйилмаганлиги ва жинсий тарбия

берилмаганлигининг натижасидир. Бу масала айниқса бизнинг этносимизда ўта жиддий моҳият касб этадиган масаладир.

Жинсий тарбия масаласига кўпинча ё алоҳида эътибор талаб қилинмайдиган ва ҳеч қандай қийинчиликни юзага келтирмайдиган, ҳар бир ёш гуруҳи учун

осонгина ўзлаштириш мумкин бўлган, ёки ўта шахсий, интим, кўпчилик орасида, айниқса болалар орасида муҳокама қилиб бўлмайдиган масала тарзида қаралади. Шу каби мулоҳазалар қатор мамлакатларда, айниқса собиқ иттифокда жинсий тарбияга оид материалларни, бунга тааллуқли тадбирларни мактаб дастуридан чиқариб ташланишига асос бўлган. Бу ўринда жинсий тар-бияни, организмнинг фаолияти ҳақидаги бугунги кунда ҳар бир одам ўзлаштириши, билиши зарур бўлган санитар-гигиеник, психогигиеник маълумотлар билан узвий боғлиқ тарзда қаралиши мақсадга мувофиқдир.

Оилавий ҳаётда эса жинсий ҳаёт психологияси ҳақидаги билимларга эга бўлиш ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган масаладир. Турли мутахассислар томонидан берилган маълумотларни комплекс таҳлил қилган ҳолда айтиш мумкинки, ҳар бир тўртинчи ажралишган эр-хотинларда (ажралишларнинг 29%ида) жинсий му-таносибликнинг у ёки бу тарзда бузилиши (эр-хотиннинг жинсий номутаносиблиги) сабаб бўлмоқда.

Албатта, ўзаро севги, ишонч ва ҳурмат ҳислари, қизиқишлар ва ниятларнинг умумийлиги ҳислари қисқа вақт оралиғида юзага келган ва шунга кўра шо-шилиш оила қурган жуфтларга жинсий ҳаёт психологияси борасидаги билимлар ўз-ўзидан ёрдам бера олмаслиги мумкин. Бундай тезликда, қисқа вақтда (совчилар, қариндошлар орқали бир-икки ҳафтадаёқ) юзага келган оилалар микдори айниқса сўнгги йилларда бизнинг миллат вакиллари ўртасида ортиб бормоқда. Ёшларнинг бир-бирларига нисбатан бўлган ёқтириши ва ижобий эмоционал ҳислари комплексисиз бу билимларнинг самараси паст бўлади. Улар фақат эр-хо-тинлар бир-бирларини ёқтирганлари, бир-бирлари учун жозибали бўлган ҳолатлардагина, эр-хотинларнинг интим ҳаётини мувофиқлаштиради. Бошқа томондан никоҳдаги жинсий ҳаёт психогигиенаси муаммоларидан қандайдир «бўлмағур, уят нарса» сифатида воз кечиш ҳам керак эмас. Чунки, кўпчилик ҳолларда жинсий ҳаёт психогигиенаси соҳасидаги илмий билимлар ёш эр-хотинларга йўл қўйилиши мумкин бўлган аянчли хатолардан қутулишга ва шу билан ўз никоҳларини сақлаб қолишларига ёрдам бериши мумкин.

Шундай қилиб, жинсий етуклик одам анатомияси ва физиологияси нуқтаи-назаридан етарлича аниқ ва равшан бўлган ҳодисадир. Бироқ унинг психологик, ахлоқий жиҳатлари ўта мураккаб. Шунинг учун ҳам одамнинг никоҳга жинсий етуклиги дейилганда унинг физиологик нуқтаи-назардангина етилишини назарда тутиш жинсий етукликнинг тўлиқ моҳиятини билдир-майди, бундан ташқари одам жинсий ҳаёт психогигиенаси борасида ҳам зарур илмий психологик билимларга, тўғри тасаввурларга ҳам эга бўлмоғи зарур. Бу эса шубҳасиз алоҳида эътибор, махсус тайёргарлик, ўқитишни талаб қиладиган жараёндир.

Ёшларни никоҳга жинсий етуклик масаласидан ташқари юқорида келтириб ўтилганидек яна бир нечта ижтимоий етуклик турларини фарқлаш мумкин. Булар: жинсий, фуқаролик, касб-ҳунар, ижтимоий-иқтисодий, маънавий, ахлоқий ва психологик етукликлардир. Буларнинг орасида ёшларнинг жинсий (физиологик) етуклиги бошқаларига қараганда анча эрта амалга ошади, қуйида бу масалаларга боғлиқ равишда яна қандай муаммолар мажмуининг юзага келиши мумкинлиги ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Фуқаролик. ҳуқуқий етуклик бу одамнинг ҳуқуқий жиҳатдан балоғатга етиш ёши билан, у ҳуқуқий жиҳатдан оила қуриш, фарзанд кўриш ҳуқуқига эга бўлган шахс бўлиб ҳисобланиши билан белгиланади. Бизнинг мамлакатимизда бу 18 ёш деб кўрсатилган. Бу вақтда у Конституцияда белгиланган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлардан фойдалана оладиган бўлади. 18 ёшни шахснинг ҳуқуқий етуклик ёши деб ҳисоблаш мумкин.

Касб-ҳунар етуклиги - бу ҳам анча мураккаб тушунчадир. Унинг мураккаблиги шундаки, бир томондан у қандайдир билим юртини, ўқув курсларини битириш, яъни маълум бир иш турини бажариш учун зарур бўлган махсус билимларга эга бўлиш билан белгиланади. Бироқ одам у ёки бу билим юртини (коллеж, лицей, техникум, институтни) битирганидан кейин ўзи танлаган касби бўйича бир неча йил ишлаб кўриши керак бўлади ва шундан кейингина унинг касб-ҳунар эгаллашит ҳақида гапириш мумкин.

Шу билан бирга баъзи бир касблар бўйича 19-20 ёшлардаёқ касб-ҳунар етуклигига эришиш мумкин бўлса, бошқаларда, масалан хирург-врачликда кечроқ 29-30 ёшга етганда бунга эришиш мумкин. Шахсни етуклигининг яна бир жиҳати ижтимоий-иқтисодий етукликдир. Бунда одамнинг ўзини ва ўз оиласини моддий жиҳатдан мустақил таъминлай ола билиши назарда тутилади. Ёшларни оила қуришларида, уларнинг иқтисодий мустақиллиги алоҳида аҳамиятга эга. Бу ўринда ҳам турлича ёш чегаралари мавжуд, ёшларнинг айримлари 18-19 ёшидаёқ ота-онаси оиласидан иқтисодий мустақилликка эришиши мумкин, бошқалари эса 25-30 ёшларида ҳам ота-оналарининг моддий ёрдамидан фойдаланадилар.

Бу етуклик жиҳатлари орасида шахснинг маънавий ва ахлоқий етуклиги ҳақида гапириш энг мураккабдир. Чунки бу жиҳат ҳақида аниқ бир мезон ва тавсиф ҳозирча ишлаб чиқилмаган.

Шундай қилиб, «етуклик» тушунчаси ўзича кўплаб жиҳатларни мужассамлаштиради. Шунини айтиб ўтиш жоизки «етуклик» тушунчаси, албатта маълум бир ҳаётий тажриба билан, яъни «ҳаётий билимлар» билан узвий боғлиқдир. «Ҳаётий билимларни ўзлаштириш», «Ҳаёт университетларидан» ўтишнинг ҳам ўзига хос индивидуал хусусиятлари мавжуд. Кимдир 20 ёшидаёқ «ҳаётни яхши билиб олади», кимдир 30 ёшида ҳам болалигича қолаверади. Бунга мавжуд ижтимоий шароит, жамоатчилик ва ижтимоий тартибнинг таъсири катта. Маълумки олдинги вақтларда, айниқса уруш йиллари болалар катталар ҳам ҳамма вақт удалай олавермаган ҳаётий қийинчиликларни бошидан кечирганлар. У вақтларда 12-14 ёшданок болалар оналарига оилани таъминлашда ёрдам берганлар.

Шунингдек шахар ва қишлоқ жойларда истиқомат қиладиган, кам фарзандли ва кўп фарзандли оилаларда, нуклеар ёки кўп табақали оилаларда ўсаётган болаларнинг ҳам оилани моддий, ижтимоий таъминотига ҳисса қўшиш, бу ишлар билан шуғулланиш муддатлари ва миқдори турличадир. Ҳаётни билиш, ҳаётий тажрибалар турли индивидларда турлича жадалликда амалга ошиши мумкин ва бу ўринда қандайдир бир ёш, вақт оралиғини кўрсатиши мутлақо мумкин эмас. Бунинг устига ҳаётни, бизни ўраб турган атроф оламни билиш ўз навбатида чексиздир.

Шунга қарамай ижтимоий ва иқтисодий етукликнинг маълум бир минимум чегараларини белгилаб олиш мумкин, яъни шундай ҳаётий тажриба, билим-лар «минимуми» мавжудки, уларсиз бирон бир ёшни, йигит-қизни том маънода етук деб ҳисоблаб бўлмайди.

Мана юқорида келтириб ўтилганларнинг ўзиёқ «етуклик» тушунчаси нақадар кенг тушунча эканлигини кўрсатиб турибди. Шунга қарамай биз ундан фойдаланишга мажбурмиз. Чунки у никоҳнинг мустаҳкамлигини белгилаб берувчи муҳим шарт-шароитларни, вазиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Гап шахснинг психологик етуклиги ҳақида боргудек бўлса, бунда даставвал унинг турли ҳаётий вазиятлар ва шароитларни хушёр баҳолай олиши назарда тутилади. Бу хушёрлик амалийлик, воқеликни тўғри баҳолай олиш шахсда ўзининг ютуқ ва камчиликларини, билим, малака ва қобилиятларини етарлича объектив баҳолай олишда ҳам намоён бўлиши керак. Афсуски, кўпинча ёшлар ўз қобилиятларини орттириб баҳолаб, ўз олдиларига эришиб бўлмайдиган мақсадларни қўйиб олиши ҳолларига дуч келинади. Айниқса, оилавий ҳаётни тасаввур қилиш, унда ўз ўрнини баҳолаш масаласида ёшларимиз кўпроқ хатога, ўзларини орттириб баҳолашга, оилавий ҳаётдан мумкин бўлганидан кўпроқ нарсани кутишга йўл қўйиш ҳоллари кўпроқ кузатилади. Натижада муваффақиятсизликлар, пушаймон бўлишлар, асаб бузилишлар юзага келади. Психологик етук шахс эса аксинча, ўз олдига эришиши муқаррар бўлган, бунга имкониятлари етарли бўлган мақсадларни қўяди, ўз ҳаёт йўлини ва унга эришиш воситалари ва усулларини тўғри белгилайди. Бундай шахс ўз хиссиёти, кечинмаларини етарлича яхши назорат қила билиши, яъни ички интизомининг юқори ривожланганлиги билан характерланиб туради. Психологик етуклик бошқа одамларнинг хоҳиш, истаклари, кечинмаларини тушуниш билан маълум даражада боғлиқ. Бу ўз навбатида мулоқотнинг, ҳамкорликнинг яхши йўлга қўйилишига, оилада, турли гуруҳларда гормоник муносабатларнинг ўрганилишига имкон беради. Турли ёшдаги, мансаб, лавозим, тоифадаги одамлар билан, қизиқиши, одати, таъби, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган одамлар билан ўринли муносабатда бўла олиш - шахснинг психологик етуклигининг асосий хусусиятларидан биридир.

Ёшлар оила қураётганларида бу хусусиятлар ҳал қилувчи бўлиб ҳисобланади. Албатта бундай қобилият-лар бир кунда шаклланмайди. Улар олдинги ҳаёти давомида унга берилган тарбия таъсирида аста-секинлик

билан шаклланади. Психологик етуклик, шахс хулқи-ни турли яшаш шароитларига мослашувчанлигида ифодаланади. Психологик етуклик шахснинг бошқа одамларга нисбатан бўлган ижобий муносабатлари: ҳамдардлик, ҳамфикрлик, ғам-ташвишга шерик бўла олиш, ўзаро ёрдам кабилар тарзида намоён бўла оладиган маънавий сифатларнинг таркибий жиҳатларини ўзида бириктиради. Психологик етукликнинг муҳим мезонларидан бири шахсда оилавий муаммоларни адолатли ҳал этишга хизмат қилувчи ўз мустақил фикри, қараши, позициясининг бўлиши, зарур бўлганда оила манфаатида ўз қарашларини ота-оналари олдида ҳимоя қила олишидир.

Никоҳ олди омиллари орасида энг характерлиларидан яна бири оила кураётган ёшларнинг ёш хусусият-ларидир. Чунки бу кўрсаткичлар ҳам никоҳ мустаҳ-камлигида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Қуйида шулар ҳақида тўхталиб ўтамыз.

Никоҳ ёши хусусиятлари

Демографик нуқтаи-назардан олинганда, оила қуриш деганда маълум бир кишиларнинг эмас, балки бутун бир авлоднинг оила қуриши назарда тутилади. Бу ўринда тўлиқ ишонч билан айтиш мумкинки, авлод ёш жиҳатдан қанчалик катта бўлса (унинг ёши қанчалик юқори бўлса), у биз кўриб чиқаётган жиҳатларнинг ҳар бири бўйича кўпроқ етук бўлади. 20-24 ёш-даги гуруҳ, 20 ёшдан кичик бўлган авлодга қараганда кўпроқ ҳаётий тажрибага эга бўлади. Биринчи авлод вакилларида ижтимоий-иқтисодий етуклик даражаси юқорироқ бўлади, чунки айнан шу ёшда кўпчилик ёшлар ўрта ёки олий ўқув юртларини тамомлаган, у ёки бу касб ҳунарни эгаллаган бўладилар. 25-29 ёшларда эса 20-24 ёшдагиларга қараганда, ижтимоий-иқтисодий ва касб-ҳунар етуклиги бўйича янада юқорироқ даражага эга бўладилар. Ҳозирги замон демографияси-да кенг фойдаланиладиган ушбу кўрсатиб ўтилган каби статистикалар ва ёш гуруҳлари ёшларнинг ижтимоий етуклигининг турли жиҳатларини ижтимоий психологик таҳлил қилиш учун жуда ноқулай ҳисобланади. Чунки ҳеч кимга сир эмаски, бугунги кунда ёшларнинг катталашуви, вояга етиши жуда жадал амалга ошмоқда. Юқоридагича гуруҳлашга кўра бир демографик ёш гуруҳига кирган 20 ва 24 ёшлиларнинг етуклиги сифат жиҳатидан турли даражага эгадирлар. 25 ва 29 ёшдагилар ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. 29 ёшга келиб касб-ҳунар етуклиги ниҳоясига етади ва бу даврга келиб аксарият ёшлар оила қуриб бўлган ва ҳатто фарзандли бўлишга ҳам улгуришади. Шундай қилиб, 29 ёшдагилар 25 ёшдагиларга қараганда ҳаётий тажрибаларига кўра ҳам ва бошқа асосий компонентларга кўра ҳам сезиларли даражада фарқланиб туради.

Ўзбекистон Республикасининг «Оила кодекси»да эркак ва аёллар учун минимал никоҳ ёши сифатида 18 ёш кўрсатилган. Бу ёшни маҳаллий ҳокимият қарорига кўра алоҳида истесноли ҳолатларни ҳисобга олиб аёллар учун бир ёшга қисқартириш мумкин.

Турли мамлакатларда урф-одатлар ва миллий анъ-аналарга боғлиқ

равишда эркак ва аёлларнинг турлича минимал никоҳ ёши белгиланган. Масалан, эркаклар учун у 14 ёшдан (Ирландия, Испания ва Лотин Америкасидаги айрим давлатларида) -21 ёшгача (Польша, Австрия, Германия ва айрим Скандинавия давлатларида) бўлган давр орасига тўғри келади. Аёллар учун минимал ёш одатда ёки эркаклар билан тенг деб, ёки улардан бир неча ёш кичик деб белгиланади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, ёшларни вояга етиш масаласи, уларнинг никоҳга етуклиги кўрсаткичлари айрим ҳолларда бир-бирига қарама-қарши ва нотурғундир. Одамнинг ахлоқий ва маънавий қиёфаси, унинг шахсий таъби, диди, одатлари ҳаёт давомида бир неча бор ўзгариши мумкин. Ҳозирги даврда билимлар ва ҳаётий тажрибани йиғиш ғоят юқори жадалликда амалга ошиб бормоқда. Шунга кўра 16 ёш-дан 29 ёшгача бўлган даврни оила қуриш учун гармоник давр деб ҳисоблаш қийин. Чунки бу даврда ёшларнинг ўзига бевосита боғлиқ бўлмаган кўплаб объектив шароитларни, қарама-қарши ҳолатларни кузатиш мумкин. Масалан, ёшларда жинсий етилиш 14-16 ёшларда, ҳуқуқий етуклик - 18 ёшда, касб-ҳунарни эгаллаш ва касбий етуклик кўп ҳолларда 28-30 ёшларда юзага келиши мумкин. Ота-оналарга боқиманда бўлмаслик даражасида иқтисодий мустақилликка эришиш эса, одатда 20 ёшдан 30 ёшгача бўлган вақт оралиғида амалга ошади.

Кўпинча катта авлод вакиллари, ёшларни етук эмасликда, ҳаётга тайёр эмасликда айблайдилар, лекин айти пайтда бундай етилмасликнинг объектив сабаблари ва шарт-шароитлари эътибордан четда қолади. Ёшларни ижтимоий ва иқтисодий ҳаётга тўлиқ киришиб кетишлари учун уларга кенг кўламдаги рақобатбардош билимларни, касб-ҳунар кўникмаларини бериш зарур бўлади. Ёшлар эгаллашлари лозим бўлган билимлар ҳажми ҳар ўн йилда икки мартага ортиббормоқда. Ижтимоий, маънавий ишлаб чиқариш ва илмий техник тажрибани келгуси авлодга узатиш жараёни шу даражага борганки, у ҳар бир ёшни ҳаётга тўла иқтисодий тайёрлаш учун камида 12-15 йил ўқишини тақазо қилади. Баъзида бу муддат камлик қилиб, у 18-20 йилгача узайиши мумкин (ўрта мактаб коллеж (лицей) + олий ўқув юрти + аспирантура).

Ижтимоий, иқтисодий, маънавий, илмий ва техник тараққиёт жараёнларининг кечиши ёшларни ижтимоий-иқтисодий ва касб-ҳунар, техник етуклигининг кечикиб кетишига олиб келмоқда.

Масаланинг иккинчи томони, ёшларни ижтимоий етилиши босқичлари ва фазаларида объектив қарама-қаршиликларнинг юзага келиши ва уларни оилавий ҳаётга тайёрлаш борасидаги ишларни амалга оширишда бу ҳаётий ҳақиқатни доимо назарда тутиш лозимлигидир.

Қуйида шундай қарама-қаршиликларнинг бири ҳақида тўхталиб ўтамиз. Бунинг учун бундан 70-100 йиллар олдинги даврдаги вазиятларни бугунги кунлармиз билан солиштириб кўрамиз. У вақтларда мамлакатимиз аҳолисининг 80-85%ини қишлоқ аҳолиси ташкил қилган ва бутун аҳолининг деярли шунча қисми деҳқончилик, чорвачилик, косиблик ва бошқа

хунармандчилик билан машғул бўлган. У вақтларда деҳқон, чорвадор, косиб-хунарманд йигит 16-17 ёшида жинсий балоғатга етган ва бу вақтга келиб у унчалик мураккаб бўлмаган деҳқончилик ёки чорвачилик малакаларининг деярли барчасини эгаллаб улгурган ва бу соҳада мустақил фаолият олиб боришга тайёр бўлган. Агар у 18-22 ёшида уйланса, оила курса, унда унинг жинсий балоғатга етиши, меҳнатга тайёрлиги ва оилавий ҳаётни бошлаш омиллари ўртасида унчалик катта фарқ бўлмаган.

Бугунги кунларимизда эса биз мутлақо бошқача вазиятни кузатамиз. Акселерация жараёни ва бошқа омиллар туфайли болаларда жинсий балоғатга етиш, уларнинг бундан 70-100 йил олдинги тенгдошларига қараганда 2 йилларга эрта рўй бермоқда. Шу билан бир вақтда махсус таълим олиш, касб-хунар эгаллаш ва иқтисодий мустақилликка эришиш камида 22-25 ёшга ва ундан кейинга сурилиб кетяпти. Ёшларнинг жинсий балоғатга етишиши ва уларнинг тўла иқтисодий мустақилликка эришиш вақти ўртасида камида 5 йилдан 10 йилгача узилиш юзага келиб қолмоқда. Бу ҳолат, олдинги авлодларда кузатилмаган бир қатор мураккабликларни ва уларга боғлиқ равишда рўй бериши мумкин бўлган нохушликларнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин.

Келтириб ўтилган ушбу никоҳолди омиллари билан бир қаторда никоҳ мустаҳкамлигида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган омиллардан яна бири - оиланинг юзага келишига асос бўлган никоҳ қуриш мотивлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларидир. Қуйидаги мулоҳазалар ана шу хусусда боради.

Никоҳ мотивларининг хусусиятлари

Никоҳ олди омилларидан яна бири - шу никоҳ қурилишига асос бўлган никоҳ мотивларидир, «Мотив» ибораси психологияда маълум бир хулқ, фаолиятнинг юзага келишига асос бўлган куч, туртки, манба, асосни билдиради. Хўш, оилалар қандай мотивлар туфайли юзага келиши мумкин? Психологик адабиётларда бир неча ўнлаб никоҳ мотивлари фарқланади. Лекин улар умумлаштирган ҳолда учта классификацияга фарқланади. Булар: севги туфайли оила қуриш, яъни ёшлар оила қуришдан аввал бир-бирларини се-виб, маълум бир муддат севиб-севилиб юрганларидан сўнг шу ўзаро севгининг махсули сифатида бир-бирларининг висолига тўй қилиб, оила қуриб етишадилар.

Мотивларнинг иккинчи классификацияси моддий ёки узга манфаатдорлик туфайли оила қуриш. Бунда ёшлар оила қураётган эканлар ниманидир ҳисобга олган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзлаб оила қуришлари мумкин, масалан, бойликни, мансабни, моддий ёки ижтимоий манфаатдорликни кўзлаган ҳолда: «Агар шу йигитга турмушга чиқсам, бой-бадавлат яшайман» ёки «Шу қизга уйлансам, унинг ота-онаси ёрдамида маълум бир мансаб, мавқега эришаман», - деган фикрлар асосида ўзининг ижтимоий-иқтисодий аҳволидан қутулиш, «ёлғизликдан қутулиш» ва бошқалар. Шу каби ҳисобга олинадиган нарсаларни кўплаб санаб ўтиш мумкин.

Никоҳ мотивлари классификациясидан яна бири - стереотип бўйича оила

куриш деб аталади. Бу тоифа ёшларда олдинги мотивларнинг иккаласи ҳам кузатилмаслиги мумкин. Улар оила кураб эканлар, стереотипларга қарайдилар. Бундай ёшлардан нима учун оила қурганликлари сўралса, одатда «Хамма тенгдошларим уйланаётганди, мен ҳам уйландим!» ёки «Хамма дугоналарим турмушга чиқишаётганди, мен ҳам турмушга чиқдим!» қабилда жавоб берадилар.

Хўш, шу санаб ўтилган учала мотив: севги, моддий ёки узга манфаатдорлик туфайли, стереотип бўйича қурилган оилаларнинг қай бири мустаҳкамроқ бўлади, яъни қайси мотив никоҳ оила мустаҳкамлигини кучлироқ таъминлайди?

Албатта, бу саволга ёшларнинг аксарияти, биринчи мотивни, яъни севги мотивини танлаб жавоб беришади. Чунки улар севги туфайли оила қуриш никоҳ мустаҳкамлигини таъминловчи энг ишончли, мустаҳкам пойдевор деб ҳисоблайдилар. Ҳақиқатан ҳам, севгининг оила мустаҳкамлигидаги ўрни бекиёсдир. Ҳақиқатан ҳам, севги - бу ўта қудратли кучдир. У туфайли инсон нималарга қодир эмас?! Инсоният ўз тараққиётида эришган энг юксак чўққилар ҳам севги туфайлидир. 3. Фрейд таъкидлаганидек: «Севги - бу инсониятни ҳайвонот олаmidан суғуриб олган кучдир!». Инсон яратган буюк мўъжизаларнинг барчаси севги туфайлидир.

Бу айтилганлардан кўриниб турибдики севги туфайли оила қуриш бахтли ва мустаҳкам никоҳнинг асосини таъминлайди.

Албатта, севишиб турмуш қурган жуфтларнинг аксарияти энг бахтли оилавий ҳаёт кечирадilar. Лекин статистик маълумотларга қараганда, оилалар ажралишининг кўпчилиги қисми ҳам худди шу севишиб оила қурган жуфтларга тўғри келар экан. Хўш, нега энди севишиб оила қурган жуфтлар оилавий ҳаётларида ҳамма вақт ҳам бахтли бўлавермайдилар? Нега кечагина бир-бирларини севиб, бир-бирларисиз яшай олмаслигига тўла амин бўлган ёшлар бугун никоҳларини бекор қилиш ҳақида судга ариза бераяптилар? Уларнинг севгисига нима бўлди? Севги - ўзи нима? У бор нарсам ёки йўқми? Бу ўринда ҳақли равишда «Севги оилавий ҳаётнинг мустаҳкам бўлишига ёрдам берадими ёки ҳалақит қиладими?», деган савол туғилади. Бу каби саволлар азал-азалдан ёшларни, умуман инсониятни қизиқтириб келган саволлардир. Бу ҳақда ўтмиш мутафаккирларимиз, олиму шоир, ёзувчиларимизнинг асарларидан, халқимизнинг доно маънавий меъросларида баъзан бир-бирига қарама-қарши бўлган кўплаб мисолларни кўришимиз мумкин.

Севги, агарда у ҳақиқий бўлса, севишганлар бир-бирларини ҳурмат қилиб, тушуниб, бир-бирларини эъзозлаб, авайлаб, керак бўлса бири иккинчисининг бахти, шодлиги, қувончи, манфаати учун ўз манфаати-дан воз кечиб, ўта нозик бўлган туйғу севгини ҳар куни, ҳар доим парвариш қилиб яшасалар, унда севги уларнинг муносабатларини янада яқинлаштиришига, уларнинг оилавий ҳаётининг мустаҳкамланишига ва биргаликдаги ҳаётларида энг олий завқ-шавқларни ҳис қилишларига асос бўлиши мумкин. Бу эса албатта, ёшлардан сабр-тоқат, чидам, ўз севгисини сақлаб қолиш ва уни янада ривожлантириш учун тинимсиз

изланиш, меҳнат қилиш, «жафо чекиш»ни талаб қилади. Шундагина севги ўзининг лаззатли меваларини бериши, ўзининг куч-қудратини кўрсатиши мумкин. Албатта ҳар бир йигит-қиз ўзаро оила риштала-рини боғлар экан, улар ўз ҳаётларидаги бу муҳим воқеага умид, орзу билан ёндашуви табиий.

Агар севишганлар оила қурганларидан кейин «мурод-мақсадимга эришдим» деб севгисини ҳимоя қилишни, уни парвариш қилишни унутса, унинг учун курашмаса, қаровсиз қолган ҳар бир нозик ниҳол нобуд бўлганидек, энг нозик туйғу бўлган севги ҳам нобуд бўлади. Шундан сўнг севги номи билан қилинган орзу-ниятлар саробга айланади, ёшларнинг оила, никоҳ, севги фонида шаклланган тасаввурлари «нотўғри» бўлиб чиқади. Оқибатда оилавий ҳаётдан кутган нарсалари қолиб кетиб, мутлақо кутмаган нарсаларига дуч келишлари кузатилади. Бундай ҳолатда севги ёшларнинг бахтига, уларнинг оилавий ҳаёти мустаҳкамлигига халақит бериши мумкин.

Навбатдаги мотив моддий ёки ўзга манфаат туфайли оила қуришдир. Бу мотивнинг оила мустаҳкамлигига таъсири унинг кейинчалик қай даражада амалга оширилишига боғлиқ. Оила қуришдан олдин ёшларнинг ҳисобга олган, кўзда тутган нарсаларининг ҳаммаси рўёбга чиқаверса, бу мотив маълум даражада никоҳ мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилиши мумкин. Афсуски, оилавий ҳаётда ҳамма нарса ҳам ёшлар кутганидек бўлавермайди. Бу ўринда Л.Н.Толстойнинг: «Бадий асарларда, романларда, киноларда сюжет, воқеалар ривожланиб-ривожланиб бориб, охирида ҳаммаси тўй билан, яхшилик билан тугайди. Ҳаётда эса аксинча, ҳамма нарса тўйдан кейин бошланади», - деган фикрини таъкидлаш мақсадга мувофиқ.

Шунинг учун ҳам оилавий ҳаётда кутилган ҳисобга олинган нарсаларга ҳамма вақт ҳам эришиб бўлавермайди. Ниманидир ҳисобга олиб оила қурган ёшларнинг оилавий ҳаётда ана шу ҳисобга олганлари амалга ошмай қолгундек бўлса, унда уларнинг оилавий ҳаёти ғурбатга, турган-битгани азобга, низо-жанжалга айланади. Улар учун бундай оилада яшагандан кўра яшамагани афзал кўринади. Бу ҳам охир-оқибат оилаларнинг инқирозига ва «ҳисоб» пойдевори устига қурилган иморатнинг қулашига олиб келади.

Статистик маълумотларга кўра, юридик жиҳатдан энг мустаҳкам, турғун оилалар стереотип бўйича оила қурган жуфтларга тўғри келар экан. Бундай оилаларда ажрашишлар миқдори олдинги икки мотив асосида қурилган оилаларга қараганда жуда кам кўрсаткични ташкил қилади. Чунки улар «ҳамма қатори» оила қуришган. Қарашсаки «ҳамма бинойидек яшаяпти» - булар ҳам яшайверишади. Бу мотив асосида қурилган оиладаги эр-хотинлар ўта бахтли ҳам, ўта бахтсиз ҳам бўлмайдилар. Лекин биргаликдаги ҳаёт туфайли эр-хотин ўртасида бир-бирларига мослашиш, бир-бирини тушуниш, бир-бирига нисбатан меҳр-оқибат юзага ке-либ, улар ривожланиб юқорида айтганимиздек, севги-муҳаббат даражасига ўсиб етиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатлар, шубҳасиз, бу тоифа оилаларни нафақат расмий, юридик жиҳатдан, балки эмоционал, психологик жиҳатдан ҳам турғун бўлишини таъминлаши мумкин.

Энди юқорида берилган саволни яна такрорласак: қандай мотив асосида

оила курган маъкул? Севишибми? Моддий ёки ўзга манфаат асосидими? Стереотип бўйичами? Бу ўринда ёшларимиз энди бир оз ўйланиб қолишлари мумкин. Севги туфайли дейилса, унинг ҳам ўзига яраша машаққатлари бор. Моддий ёки ўзга манфаат туфайли оила қуришнинг оқибатлари маълум. Стереотип бўйичами? Унда эҳтирос, жўшқинлик етишмаяптику? Ёшлик ғурури, жўшқинлик буни қабул қила олмайди.

Бундай саволларга, бундай ўйларга жавобни бугун ёшларнинг мактаб, лицей, коллеж парталарида ўтирган вақтида беришнинг айби йўқ. Чунки Сизнинг оила қуришингизга ҳали бир неча йил бор. Шу фурсатни бой бермасдан яхшилаб ўйлаб, фикр-мушоҳада юритиб олишингиз мумкин. Лекин ёдда сақлангки: бу масалаларни оила қуриб бўлгандан кейин ўйлагандан кўра ҳозир яхшилаб ўйлаб, энг мақбул бир фикрга келиб олган маъкул. Чунки бу масалалар ва бу саволларнинг ечими мактабда ўтиладиган бошқа фанлар бўйича бериладиган топшириқ, вазифа, масалаларнинг ечимини топишдан ҳам мазмун, ҳам моҳият, ҳам кўлам жиҳатдан кескин фарқ қилади. Бу фанлардан берилган жумбоқларни ечиш ёки еча олмаслигингиз Сизнинг ҳаётингизда ва тақдирингизда унчалик ҳал қилувчи роль ўйнамаслиги мумкин, лекин ўзингизнинг бўлажак оилангизга оид муаммоларни ҳозирдан тўғри ҳал этиб боришга ўрганишингиз ва уларнинг энг мақбул жавобларини топишингиз келгусида Сизни ўзингизнинг ва яқинларингизнинг тақдирини ҳал қилинишида муҳим аҳамиятга эга. Бу борада бефарқлик, беэътиборлик, таваккалчилик билан йўл тутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бу масала нафақат Сиз учун шахсий аҳамиятга эга бўлган, балки жамият, давлат, халқ, миллат аҳамиятига эга бўлган масаладир. Сиз бу масалани ўзингиз учун муваффақиятли ҳал этиб, мустаҳкам оила қуриш билан бирга бутун бошли яхлит организм - жамиятнинг соғлом бир ҳужайрасини яратган бўласиз.

Сизларга ҳам оила қуришда албатта, севиб-севилиб оила қуришингизни тилаб қоламиз, негаки фақат севги туфайлигина инсон ўзига ато этилган энг олий, инсоний завқ-шавқлардан баҳраманд бўлиши мумкин. Оилавий ҳаётдаги завқ-шавқлар эса ўз-ўзидан, ғойибдан берилмайди. Бунинг учун курашиш, интилиш, севгининг «қаҳратон қишу», «жазирама ёзларига», азоб-укубатларига бардош бериш, унинг синовларидан муваффақиятли ўтиш ва уни берилган умрнинг охиригача парвариш қилиб, сақлаб қолишга ва умрнинг яку-нида уни фарзандларга, келажак авлодга энг муқаддас мерос қилиб қолдиришга ҳаракат қилиш керак. Ҳар бир одам у хоҳ она бўлсин, хоҳ ота бўлсин, ўз фарзандларига уларнинг отасини, онасини севишданда ортиқроқ мерос қолдира олмайди. Фарзандларингизга қандай мерос қолдиришни ҳозирданок, ҳали ўзингиз фарзанд эканлик вақтингизданок, қатъий ўйлаб олинг.

Никоҳгача танишиш шартлари ва муддатлари

Никоҳ олди омиллари классификациясида қайд этиб ўтилган омиллардан яна бири ёшларни оила қургунларига қадар бир-бирларини қанча вақт билганлик-лари, улар қандай шароитлар ва шартларга кўра танишиб оила

куришларидир. Бу омиллар никоҳ мустаҳкамлигига қандай таъсир кўрсатиши мумкин.

Албатта, оила куришдан олдин бўлажак эр-хотинлар бир-бирларини маълум бир муддат бўлажак эр ёки хотин сифатида билиб юрсалар, бир-бирларининг шахсий хусусиятлари, индивидуал сифатлари, қизиқишлари, дунёқарашлари, шахсий йўналганликлари ҳақида адекватроқ тасаввур ва маълумотларга эга бўлсалар, бу тасаввур ва маълумотлар уларга биргаликдаги ҳаётларида бир-бирларини тушуниб, бир-бирларига мослашиб кетишларига ёрдам бериши мумкин.

Ҳозирги ёшларимизга жуда яхши маълумки, оила кодексига биноан никоҳдан ўтиш учун ариза берганларидан сўнг бир ой (аниқроғи 33 кун) муҳлат берилади. Мабодо, шу фурсат мобайнида улар ўз ниятларидан қайтиб қолгудек бўлсалар, уларнинг талаби қондирилиб, кўзда тутилгандек, никоҳ қайд қилинмайди. Ҳеч бир яширадиган жойи йўқки, республикамызда исти-қомат қилаётган ёшларнинг ҳаммаси ҳам никоҳдан ўтишга оид мавжуд қонун-қоидалардан етарли даражада хабардор эмаслар ва айрим ҳудудларда ҳамма вақт ҳам бу қоидаларга амал қилинавермайди. Лекин ёшларимиз айтқанда, Сиз - ўқувчи ёшларимизга никоҳ-оила муносабатларининг қонуний жиҳатларидан ҳам хабардор бўлиб қўйиш фойдадан ҳоли эмас.

Хўш, шу фуқаролик ҳолатини қайд этиш бўлимлари томонидан берилган 33 кун муҳлат ёшларимизнинг бир-бирларини мумкин қадар билиб олишлари учун етарлими? Бўлажак эр-хотинлар бир-бирларини тўла билиб олишлари учун қанча вақт керак?

Бу ерда гап бирор-бир буюмни, техника ёки компьютерни эмас, одамни билиш ҳақида кетаяпти. Психологларнинг таъкидлашича, одам бу энг мураккаб билиш объектидир. Уни ҳеч қачон ва ҳеч ким мутлоқ ва батафсил била олмайди. Чунки у ҳар қуни ривожланишда, шаклланишда, ўсишда, ўзгаришда бўлган мураккаб биологик, физиологик, психологик, ижтимоий психологик, ижтимоий жараёнлар, ҳолатлар, хусусиятлар мажмуини ўзида мужассамлаштирган энг олий ва шу билан бирга энг мураккаб мавжудоддир. Унинг сир-синоатлари қоинот сир-асрорларидан ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас. Шунинг учун бир йил, ўн йил бирга ўқиган ёки болаликдан бирга ўсган бирон-бир ўртоғингизнинг ҳулқида, хатти-ҳаракатида кузатиладиган айрим ҳолатлар ҳозиргача ҳам сизни ҳайрон қолдириши ёки одамлар бир умр бирга яшаб бир-бирларида қутилмаган ҳолатларни, ҳулқ-атвор ифодалани-шини кўриши мумкин.

Булардан кўриниб турибдики, одамни тўла-тўқис билиб бўлмайди. Лекин бирга турмуш қуриб, яхши яшаб кетиш учун лозим бўлган минимум билимларга эга бўлиш учун бўлажак турмуш ўртоқлар бир-бирларини қанча вақт билишлари керак? Кўпчиликда «қанча кўп бўлса шунча яхшида», деган жавоб ҳаёлга келиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, никоҳгача танишиш муддатининг қисқалиги-мақсадга мувофиқ эмас. Бизнинг ўтказган тадқиқотларимиз оила қургунга қадар бир-бирларини бир ой ва ундан кам вақт билган эр-хотинлар миқдори ажрашиб кетган эр-хотинлар орасида кўпчиликни ташкил қилишини кўрсатди. Шунингдек, бир-бирларини оила

курғунга қадар 5-10 йил ва ундан кўп вақт билишлари ҳам бўлажак эр-хотинларга бир-бирларига нисбатан ҳиссийликнинг ўтмаслашиб қолишига олиб келиши ҳам мумкин экан.

Психологик адабиётларда бўлажак эр-хотин сифатида бир-бирларини ярим йилдан бир йилгача билиш энг мақбул муддат деб кўрсатилади. Бу вақтда йигит-қизлар бир-бирлари ҳақида нисбатан билиш мумкин бўлган билимлар, маълумотлар минимумига эга бўлишга улгуришлари мумкин. Албатта бу вақтни ҳам идеал вақт деб ҳисоблаб бўямайди. Бу ерда муҳими ёшлар бир-бирларини қандай жадалликда, қандай мақсадда, қандай восита, усуллар ёрдамида ва қандай «кўз» билан ўрганишлигидадир.

Маълумки севишганлар нафақат бир-бирларига, ҳатто оламга ҳам «рангин кўзгу» орқали қарайдилар. Севиклисининг ҳатто камчиликлари, нуқсонларини ҳам фазилат деб қабул қиладилар. Тўйдан кейин эса ҳатто айрим фазилатлар ҳам камчиликдек кўринади. Шунинг учун ёшларимиз бир-бирларига (айниқса, камчиликларига) тўйдан олдин иккала кўзлари билан, тўйдан кейин эса яримта кўз билан қарашлари лозим. Яъни тўйдан олдин бир-бирларини яхшилаб, синчиклаб ўрганишга ва тўйдан кейин айрим камчиликларига ҳам эътибор бермасликка одатланишлари лозим.

Бўлажак эр-хотинларнинг танишиш шартлари

Никоҳ олди омилларининг характерлиларидан яна бири ёшларнинг танишиш шартларидир. Улар ҳам ўз навбатида турли-туманликка эга. Кимдир ўқиш, иш жойида, кимдир ўзи, кимдир бирор-бир ўртоғи, дугонаси, қариндоши, кимдир совчилар ёрдамида, кимдир кўчада, жамоатчилик жойларида, транспортда, турли маросимлар, тўйлар, кечалар, ўтиришлар ва ҳоказо шарт-шароитларга кўра танишишлари мумкин. Албатта буларнинг ҳаммасида шу ёшларнинг индивидуал хусусиятлари, маънавий-ахлоқий жиҳатлари, маданияти, тарбияси, шу ёшлар яшаган ҳудуд, ундаги миллий урф-одатлар, анъаналар, этник хусусиятлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбек оиласининг этник хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёш оиланинг юзага келиш шартлари орасида кенг тарқалганларидан бири совчилик туфайли оилаларнинг юзага келишидир. Чунки бизда деярли барча оилаларнинг юзага келиши йигит томонидан келинникига совчилар бориши билан бошланади. Бунда ёшлар бир-бирларини олдиндан билишлари, севишлари, шунчаки учрашиб қолиши ёки совчилар орқали қидириб келин топишидан қатъий назар албатта, келинникига совчилар бориши никоҳнинг юзага келишидаги этник шарт, расм-русум, урф-одатлардан бири ҳисобланади. Буларнинг барчасини никоҳ мустаҳкам-лигида ўзига хос ўрни бор.

Агар ёшлар ўзлари совчилар ёрдамисиз бир-бирлари билан танишган, бир-бирларини топишган бўлса-лар, бунда улар биринчи навбатда, танлаган одамнинг ўзларининг кўнглига, дидига, идеалига мос келиши ёки келмаслигига эътибор берадилар. Бу албатта, келгуси ҳаёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллар ҳисобланади. Лекин бу ўринда ҳамма ёшларимиз ҳам ўзларига ва бўлажак турмуш ўртоғига адекват баҳо бера олмасликлари, ўз «тенги»ни топишда ада-шишлари, бу борада уларнинг «ёшлиги» ҳаётини тажрибаларининг

етишмаслиги кабилар уларга халақит бериши ҳам мумкин. Агар улар соғлом фикрлай олади-ган, юқорида айтиб ўтганимиздек, оилавий ҳаётга психологик етук бўлсалар, уларнинг хатога йўл қўйиши, адашиши эҳтимоллари кам бўлади. Агар шошма-шо-шарлик қилсалар, «етти ўлчаб бир кесмасалар» шак-шубҳасиз омадсизликка учрашлари мумкин.

Умуман ўзларига жуфт танлашда психологик етукликка асосланган ҳолда, етук нигоҳ билан ва масъулият билан ёндошиб ўзлари мустақил равишда жуфт тан-лаши ёшларда кейинчалик ўз қарорлари учун масъулиятлиликини ҳис қилиш, ўз оиласи мустаҳкамлиги учун курашиш, хатти-ҳаракат қилишни, унинг муваффақияти учун жавобгарликини ўз зиммасига олишни таъминлайди. Ёшларимизни қарорларининг етуклиги, қатъийлиги улардаги оилавий ҳаёт учун, ўз оиласи учун масъулиятлилики, жавобгарлигининг юқори бўлиши ҳисси ҳам оила мустаҳкамлигини таъминловчи муҳим омилдир.

Халқимизнинг этник хусусиятларига хос бўлган никоҳнинг юзага келиш шартларидан бири - совчиликдир. Совчилик ҳам азал-азалдан шаклланиб келган миллий қадриятларимиздан биридир. Унинг ҳам ўзига яраша талаблари, шартлари, масъулияти мавжуд. Совчиликка борилганда совчилар бўлажак эр-хотинлар, қудаларни ҳар томонлама ўрганиб, уларнинг бир-бирларига қай даражада мос келиш жиҳатларини пухта ўрганиб чиқишга ҳаракат қиладилар. Совчиликда суриштириш орқали бўлажак келин-куёв, унинг оиласи, авлоди ҳақида ҳар томонлама маълумотлар олишга ҳаракат қилинади. Умуман совчиликнинг миллий, этник, анъанавий амалларига, талабларига риоя қилиш ҳам никоҳ мустаҳкамлигининг муҳим шартларидан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам совчилик масалаларига ўтмишда катта эътибор берилган ва совчиликка энг тажрибали, мулоҳазакор, оқил одамлар танланган.

Бироқ ҳозирги вақтда совчилик талабларига амал қилмаслик, уни қўпол бузиш ҳоллари ҳам тез-тез учраб турибди. Ҳозирги вақтда совчиликка бориладиган экан, танланажак келинни, бўлажак қайнона ёки совчи бўлиб борган одамнинг дидига қай даражада мос тушиши, унинг ота-онаси, ҳар иккала оиланинг мод-дий ижтимоий ҳолати, мавқеи кабиларга кўпроқ эъти-бор берилиб, бу жараёнларнинг бош сабабчилари, бўлажак келин ва куёвнинг манфаатлари, уларнинг бир-бирларига мос келиши ёки келмаслиги жиҳатлари унутилиб қўйётганлик ҳолларини ҳам кузатишимиз мумкин. Бундай вазиятларда шубҳасизки, ёшларнинг ўзларини оилавий ҳаётлари ҳақидаги масалаларини ҳал этишдаги иштироклари, уларнинг фикри, бунга нисбатан муносабатлари ҳисобга олинмай қолиши мумкин. Бу эса уларга қуриладиган оила мустаҳкамлиги, унинг манфаати учун масъулиятлилики, жавобгарлик ҳисларининг шаклланмаслигига, оилавий ҳаётда қийинчилик, мураккаблик, турли тўсиқларга (уларнинг бўлиши муқаррар) дуч келиб қолинганда, жавобгарликини совчилар, бу оиланинг юзага келиш масаласини «ҳал қилган» бошқа бир одам зиммасига юклаш, уни айблаш ҳолларини юзага келтириши мумкин. Бу каби ҳолатлар шубҳасиз, ёш оила мустаҳкамлигига жиддий хавф туғдиради.

Муҳаббат ва рашк психологияси

Қайси мутафаккир ёки олим, шоир ёки ёзувчининг асарларини олиб кўрманг, уларнинг ҳеч қайсиси ўз ижодий фаолиятида инсон ҳиссиётларининг энг кучли ва сирлиси, сержило ва сеҳрлиси ҳисобланган муҳаббатни четлаб ўта олмаган. Инсоният бор экан, муҳаббат одамни сирли туйғулар оламига етаклаган, уни енгиб бўлмас ғовлардан ўтишга ва чўққиларни забт этишга ундаган, уни рағбатлантирган, унга бахтиёр онларни тухфа этган. Ҳатто ўлим тўшагида ётган кишига ҳам умид бағишлаб, ҳаёт наъъасини сурдирган, оддий кунларига камалак жилоларини арғумон этган, унинг атроф-муҳитни ҳамда ўзлигини идрок қилиши учун туртки бўлган. Шахс руҳиятида ҳатто ўзига ҳам номаълум бўлган қудратни кашф этган. Кўҳна ва ҳамиша навқирон ҳисобланган бу инсоний туйғу ҳаммага баробар азиз ва муқаддасдир.

Буюк олим Абу Али ибн Сино ўз асарларидан бирида кучли муҳаббатни изохлар экан, уни касаллик сифатида таърифлайди ва «даволаниш» йўллари кўрсатиб ўтади: муҳаббат ўтида қийналиб азоб чекаётган икки қалбни бирлаштиришни маслаҳат беради. Шунингдек у яна маълум объектив сабабларга кўра, яъни динидаги, саломатлигидаги, ёши ва ижтимоий келиб чиқишидаги ва шу каби тафовутларга асосланиб қалбларни бирлаштириш имкони бўлмаса, унда одамнинг руҳий хусусиятларига кўра турлича даво чораларни қўллашни тавсия этган. Масалан, ҳиссиётни бошидан кечираётган одамни севгилисидан совутиш, ҳиссиётни заифлаштириш, ҳиссиётни бошқа шахсга кўчириш, чалғитиш, органик эҳтиёжларни қондириш орқали муҳаббат ҳисларни сусайтириш шулар жумласидандир.

Шуниси таассуфланарлики, ҳозирги кунга қадар муҳаббат тушунчасига ягона илмий таъриф, тавсиф берилмаган, бевосита унга бағишланган илмий асарлар ниҳоятда кам. Кишилар онгида бўлгани каби бадий асарларда ҳам муҳаббат ҳақидаги турлича, кўпинча бир-бирига зид фикр ва таърифларни учратиш мумкин.

Баъзи муаллифлар эса муҳаббат ҳисларини соф руҳият компоненти сифатида баён этиб, ундаги физиологик компонентни инкор этадилар. Физиологик компонент ҳайвонларга хос бўлган органик эҳтиёжларни қондиришдан иборат инстинктнинг ифодаланиши сифатида идрок этилади. Шу сабабли ҳам улар одам ҳайвоний ҳирсдан, жинсий интилишлардан озод бўлиши керак деб ҳисоблашади ва муҳаббат ҳисларига бир ёқлама ёндашишади. Классик асарларда жумладан қадимги ҳинд трактатида муҳаббатга бир мунча тўлиқ таъриф берилади: «Ақл майли ҳурматни туғдирса, қалб майли дўстликни, тана майли хоҳишни туғдиради. Ақл, қалб ва тана бир бўлиб севги муҳаббатни туғдиради». Вольтер: «Севги-муҳаббат - бу ҳам қалб, ҳам ақл ва танага бир вақтнинг ўзида ҳужум қилинадиган энг кучли, завқли ҳис-туйғулардан биридир», - деб таъриф беради. Бу таърифларни ўзаро таққослаш ва руҳий таҳлил қилиш, севги муҳаббатда зарурий руҳият компоненти билан бир пайтда физиологик компонент ҳам ҳисобланади.

Қадимги юнонлар севги-муҳаббатни қандай йўналишда кетишига қараб

икки турга - «эрос» ва «агапе»га бўлганлар, ваҳоланки, улар муҳаббатнинг икки муҳим томонидир, яъни «эрос» - муҳаббат объектига эга бўлишга, уни ўзиники қилиб олишга қаратилган бўлса, «агапе» - ҳиссиётни бошидан кечираётган шахснинг ҳиссиёт объектига ўзини бағишлашдир. Ана шу ҳиссиёт ҳар бир одамда учрайди. Шу ҳиссиётларда қайси бири устунлик қилишига қараб, кишидаги муҳаббатни, аниқроғи ҳиссиётни бошидан кечираётган шахсни ва унинг муҳаббатдаги истикболини ҳам олдиндан айтиб бериш мумкин. Башарти «агапе» устунлик қилса, ҳиссиётнинг умри узоқ бўлиши ва аксинча «эрос» устун бўлса, тез орада ҳиссий қониқиш содир бўлиб, бундай одамдаги муҳаббат ҳисларининг умри ниҳоятда қисқа бўлиши мумкинлиги кузатилади.

Севги-муҳаббат туйғуларини Д.А.Ли бир неча турларга бўлади:

1. ЭРОС - кучли севги-муҳаббат ҳислари бўлиб, бу ҳислар асосида ётган мотив муҳаббат объектига жисмоний эга бўлиш. Бунда жинсий интилиш етакчилик қилади.

2. ЛЮДУС - севги ҳисларини унчалик чуқур бўлмаган муҳаббат ўйини сифатида идрок қилинадиган, севги ҳислари объекти осон алмашиши мумкин бўлган тури.

3. СТОРГЕ - ташқи кўринишидан кучли ифода-ланмаган, аммо ишончли муҳаббат-дўстлик тури.

4. ПРАГМА (Л+С) - людус ва сторгелардан иборат доимо онг назоратида бўлган, севган шахснинг манфаатларини кўзлаган мақсадлари асосида юзага келган севги ҳисларидир.

5. МАНИЯ (Э+Л) - эрос ва людусдан иборат бўлиб, севган киши севги объектидан тобелиги билан характерланади. Аммо эрос ва людусдан бу турнинг фарқи севган шахсда ўзига ишонч ҳислари етарли бўлмайди.

6. АГАПЕ (Э+С) - эрос ва сторгелар йиғиндисидан иборат кучли ифодаланадиган севган киши муҳаббат объектига ҳамма нарсасини ва ҳатто ўзини ҳам бағишлашга тайёр бўлган ҳислар тури ва ҳоказо.

Кузатишларга кўра эркакларнинг севги, муҳаббат ҳисларида кўпроқ қисмини эрос ва людус, аёлларда эса прагма, сторге ва мания турлари ташкил этади.

Ўсмир ва ўспирин ёшидаги ўғил ва қиз болаларда кўпроқ мания тури, катта ёшдагиларда эса бошқа турлар кузатилади.

Бир шахснинг ҳаётида муҳаббатнинг юқоридаги бир неча турлари алоҳида кузатилиши мумкин. Баъзиларда эса фақат битта тур учрайди. Бизнинг фикримизча, муҳаббат турлари севган ва севилган кишиларнинг ёшига, ҳуснига, маълумотига, маданий савиясига, жамиятда тутган мавқеига, ҳаёт

тарзига, дунёкарашига, қайси муҳитда тарбия кўрганлигига, характериға, жин-сий хулқига, қарама-қарши жинс ҳақидаги тасаввурига, нерв системасига, миллий психологик хусусиятларига боғлиқ. Баъзи йигит ва қизларда севги ҳислари бир турда бошланиб, маълум вақтдан сўнг ўзга турга ўтиши мумкин. Масалан: «Эрос» турида бошланиб «агапе»га айланиш ёки «людус» тарзида юзага келиб, «сторге» турига ўтиши мумкин.

Агар муҳаббат турига назар ташлайдиган бўлсак, эркин муҳаббатнинг шаклланиши ўрта асрларга тўғри келади. Хусусий мулкчиликнинг равнақи, антагонистик синфларнинг мавжудлиги, аёлларнинг ҳуқуқсизлиги эркин муҳаббатнинг равнақ топишига тўсқинлик қилади. «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра», «Фар-ҳод ва Ширин», «Ромео ва Жульетта» кабиларни эр-кин муҳаббатнинг юзага келиши ва унинг тақдир ҳақидаги илк асарлар деб айтиш мумкин.

Тараққий этган жамиятда янги тартибларга асосан юзага келган оила, эркак ва аёл ўртасидаги мавжуд тенгсизликларни йўқотиш муҳаббатнинг юқори даражада равнақ топишига зарурий шарт-шароит яратади.

Лекин афсуски, баъзи ёшлар «эркин ҳаёт», «эркин муҳаббат» каби руҳият омилларини нотўғри тушуниб, маънавий ахлоқсизликка майл қўйишяпти, инсонлар ўртасидаги энг нозик бўлмиш жинсий муносабатлар-дан эса «бойлик орттириш», «гўзал ҳаёт» кечириш манбаи сифатида фойдаланишмоқда. Бу ахлоқий тубанлик, носоғлом дунёкараш оқибатидир. Бу ҳол баъзи оилаларда маънавий тарбия масаласи унутиб қўйилганлигининг, айрим таълим-тарбия муассасалари ва уларнинг педагогик жамоачарининг ўз вазифаларини етарли даражада уддалай олмаётганликлари натижасидир.

Муҳаббат ва ёш

Муҳаббат онтогенезига назар ташланганда севги ҳиссининг илк куртакларини боғча ёшидаги болаларда ҳам кўриш ва бунини ҳар бир тарбиячидан сўраб, ишонч ҳосил қилиш мумкин. Лекин табиийки, бу ҳали тўлақонли муҳаббат бўла олмайди. Болаликдаги севги ҳисларида физиологик компонент, яъни жинсий интилиш деярли бўлмайди. Улардаги ҳиссиётнинг аксарият қисми руҳий компонентдан иборат.

Мактаб ёшидаги ўғил ва қиз болалар ўртасидаги муҳаббат ҳислари эса бирмунча фарқ қилади.

Ўспиринлик ёшидаги қиз болаларда руҳий компонент жинсий компонентдан устунлик қилса, ўғил бо-лаларда ҳиссиёт дивергенцияси - бўлиниши кузатилади. Яъни улар муҳаббат ҳисларини битта қизга нисбатан бошидан кечирсалар, жинсий интилишни катта ёшли аёлга нисбатан ҳис этадилар, улардаги ҳиссиёт икки объектга бўлинади. Бу фақат ўғил болаларга хос бўлиб, қизларда бундай ҳол кузатилмайди.

Ўсмирлик ёшида ўғил болаларда гиперсексуаллик натижасида уларнинг ҳиссиётида жинсий интилиш устунлик қилади ёки унинг аҳамияти кескин ортади. Қиз болаларда эса руҳий компонентнинг устунлиги сақланиб туради.

17-25 ёшлардаги йигит-қизларда ўз жуфтини топишга интилиш ва ҳирс

кескин ортади. Севиш ва севилишга бўлган эҳтиёжнинг ортиши натижасида ёш-лар ёрини тезроқ қидириб топишади ва оила куришади, баъзан бундай ёшлар қисқа вақт ичида ажралишга ҳам улгуришади.

25 ёшдан кейин қизларнинг оила куриш имкониятлари анча камайиб боради. Унда бўлғуси куёвга (йи-гитга) нисбатан талабчанлик ошиб, танқидий қараш кучаяди. Энди унда ҳисларга берилиш камайиб, унинг ўрнига бўлғуси ёрига бутунлай бошқача қарай бошлайди. Бундай рухий ўзгаришлар йигитларда ҳам кузати-лади, аммо қизлардан фарқли равишда уларнинг оила куриш, уйланиш имкониятлари камаймайди, аксинча бирмунча ортади. Чунки бу ёшда уларнинг кўпчилиги олий ўқув юртини ёки ўрта-махсус билим юртини би-тириб, маълум бир ихтисосни эгаллаган, меҳнат фао-лиятини бошлаган бўладилар. Яъни оилани мустақил тебратиш имконига эга бўладилар.

Муҳаббат ҳислари эркак ва аёлларда ўзига хос шаҳ-воний ҳирс уйғотади.

Эркак кишида деярли доимо физиологик компонент устунлик қилади. Жинсий интилиш, жинсий ҳаёт улар ҳиссиётида ниҳоятда муҳим ўрин эгаллайди. Йигит севган қизининг ташқи кўринишига кўпроқ эътибор беради.

Юқорида санаб ўтилган хусусиятларга қизлар ҳам бефарқ қарашмайди. Бу хусусиятларнинг йигит томонидан идрок этилиши аёл учун катта аҳамиятга эга. Аммо шу билан бирга аёлларнинг эркаклардан фарқ қилувчи томонларидан бири шундаки, улар кўпроқ йигитнинг бўй-бастига, хулқиға, муомаласига эътибор берадилар.

Эркакларда жинсий (физиологик) интилиш устунлик қилгани учун уларда ҳиссий қониқиш тезроқ юзага келса керак, деб тахмин қилинади. Аёлларда эса аксинча, рухий интилиш етакчи бўлгани учун уларнинг муҳаббат ҳислари эркакларникидек тез орада сўнмайди ва нисбатан узок давом этади.

Аммо сўнгги йилларда аёллар ҳиссиётида, жумладан, муҳаббатда ҳам жинсий ҳаётнинг ва унинг асоси ҳисобланган жинсий интилишнинг аҳамияти кескин ошиб бораётганлигини кўриш мумкин.

13-14 ёшли ўғил болаларнинг 40 фоизи, қизлар-нинг 26 фоизи илк севги ҳисларини бошидан кечираётган ёки кечирган бўладилар. Бу ҳол 15-16 ёшли ўғил болаларда - 17 фоиз, қизларда 30 фоиз, 17-24 ёшли йигитларда - 10 фоиз, қизларда - 9 фоизни ташкил қилади.

А.Р.Лемехова (1973) қизлар ва йигитлар орасидаги ўзаро муносабатларни ўрганиб, уни уч турга бўлади.¹

Уйғун тур - бунда қиз ва ўғил болаларда ахлоқий тушунчалар шаклланган, ҳиссиёт маданияти ривожланган бўлиб, улар муҳаббатга, қарама-қарши жинсга, оилавий ҳаётга бирмунча аниқ қарашади.

Оилавий романтик тур - бунда муҳаббат, жинслар орасидаги муносабатлар ҳаётдан юлинган ҳолда, ниҳоятда идеаллаштириб олинган бўлиб, ҳаётдаги мавжуд борлиқ билан тўқнашганда эса барча тасаввурлари парчаланиб, руҳан тушкунликка учрайди.

3« Маънавий камбағал тур - бунда ёшлар муҳаббатни нотўғри

тушунадилар. Муҳаббатда маънавий яқинликни, руҳий омилнинг аҳамиятини кўра билмайдилар. Муҳаббатда асосий ролни жинсий яқинлик ўйнайди, деб биладилар. Бундай тоифадаги ёшлар кўп ҳолларда жинсий ҳаётни эрта бошлайдилар.

Ўғил ва қиз болаларнинг турли ёш босқичларидаги ўзаро муносабатларини ўсиб ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, куйидагича яққол ифодаланган манзарани кўришимиз мумкин.

Боғча ёшидаги қизлар ўғил болалар билан бирга ўйнаш жараёнида жуда яқин муомалада бўладилар, бир-бирлари билан дўстлашадилар. Ҳатто баъзан болаликнинг илк севги ҳисларини ҳам бошларидан кечиришади. Бу албатта, уларнинг катталарга ҳавас қилиши, уларга таклиди оқибатида келиб чиқади.

Бошланғич синфлардан ўсмирлик ёшигача ўғил болалар кўпинча ўғил болалар билан, қиз болалар эса қиз болалар билан яқин муносабатда бўлиши туфайли жинсларнинг бир-бирларидан узоқлашиши кузатилади.

Ўсмирлик ёшидан бошлаб улар орасида яқинлашиш майли пайдо бўла бошлайди. Ўсмирликнинг биринчи даврида болалар ўзаро бирор нарсдан кўрққан тенгдошига «қиз боламисан, кўрқасан», «ўз сўзининг устидан чиқмаган қиз бола» каби ибораларни қўллашади. Бу иборалар уларнинг асосан ўз жинсини устун қўйишга интилиши, қиз болаларни тан олмаслигини кўрсатса, қизлар ҳам ўз навбатида ўғил болаларни назар-писанд қилмасликларини кўрамиз.

Муҳаббат босқичлари

Тўлақонли севги-муҳаббатни ҳис этган ҳар бир инсон муҳаббатнинг бошланғич, алангаланган ва ўзаро ҳурмат босқичларини босиб ўтади. Бошланғич босқич ҳақиқий, истиқболи порлоқ, бир умрлик соф муҳаббатнинг бошланиши ёки аксинча шунчаки бир ҳавас бўлиши ёки умри қисқа севгининг бирор-бир кўриниши бўлиши мумкин. Мазкур босқич муҳаббатнинг «агапе» турининг бошланиши ёки «людус» турининг ўзгинаси бўлиши мумкин.

Бу албатта, севиб қолган одамнинг дунёқарашига, унинг ўзига хос хусусиятларига, яъни тез севиб қолишига, ҳиссиётни пайдо қилган омилларга, яъни ўз шахсини тасдиқлаш, ўзгалардан қолишмаслик, бўш вақтини хурсандчилик билан ўтказиш, оила, ота-оналар исканжаси ёхуд назоратидан озод бўлиш, эркинликни қўлга олиш, оила қуриш, ҳақиқий умр йўлдошини учратиш, бир умр унга ғамхўрлик қилиш, унга ҳаётини бағишлаши ва ҳоказоларга боғлиқ.

Биринчи босқичнинг ўсиб иккинчи ва учинчи босқичларга ўтиши зарурми, йўқми?, - деган савол кўпчиликлари қизиқтиради. Биринчи босқичда, юқорида айтганимиздек, ҳамиша ҳам тўлақонли муҳаббат бўлавермайди. Иккинчи босқичга ўтгандагина уни ҳақиқий, тўлақонли муҳаббат дейиш мумкин.

Биринчи босқич кўп кишиларда кузатилади ва иккинчи босқичга ўтмасдан сўниб қолади. Муҳаббатнинг бу босқичи эстетик дидимизга бирмунча тўғри келади-ган, эстетик ва жинсий эҳтиёжларни қондириш

(жинсий яқинлик шарт эмас) мумкин бўлган икки жинсни маълум вақтгача бўлган ўзаро муносабати натижасида юзага келадиган ҳиссиётдир. Бу кўпинча муҳаббатнинг «людус» турини ташкил қилади. Лекин кўчада учратиб, бирдан ёқтириб қолиш каби ҳолларни биринчи босқичга киритиб бўлмайди.

Иккинчи, яъни алангаланган босқичдан биринчи босқичга қайтилмайди. Иккинчи босқичдан фақат учинчи- ўзаро ҳурмат босқичига ўтиш мумкин ҳолос. Демак, фақат биринчи босқичгина қайтиш характериға эға, иккинчи босқичдан бошлаб ҳиссиёт ортға қайтмас хусусият касб этади. Фақат маълум сабабларға кўра бу босқичлар «тез» босиб ўтилиши мумкин. Бу айниқса, ёшлиқда илк севги-муҳаббатни бошдан кечиришда ёки бирдан севиб қоладиган енгил табиатли кишиларда учраши мумкин. Буни бирдан аланга олиб тез сўнган гулҳанға ўхшатиш мумкин. Демак, бундай ҳиссиёт узок давом этмайди. Бундан муҳаббат ўткинчи туйғу эканда, деган ҳулоса келиб чиқмаслиғи керак.

Биринчи босқичнинг ўртача давом эттириш вақти ҳиссиётни бошидан кечираётган шахснинг ёшиға, жинсига, ҳаёт тарзига, шахсий ҳулқ атворига шунинг-дек бир қанча ташқи ва ички сабабларға боғлиқ бўлиб, баъзида ҳатто бир неча соатдан бир неча кунгача, бир неча йилгача давом этиши мумкин. Бунинг аниқ ўлчови бўлиши мумкин эмас.

Қизлар қиссиётидағи руҳий омил йигитлардағиға нисбатан кучли бўлганлиғи ва оилавий ҳаёт билан оилавий бахт қизлар ҳаётида муҳим ўрин эгаллаши сабабли севган кишисига фидойилик, унинг манфаатларини ўз манфаатидан юқори баҳолаш, севган кишисига ўзини бағишлаш фазилатининг кучлироқ ифода-ланиши сабабли кўпроқ қизларда бу босқич тезроқ ўтади.

Ҳаётда кўп қизларнинг алданиш оқибатида хомиладор бўлиб қолиши, йигитларнинг бошқа қиз билан турмуш куриб кетиши бу босқичнинг қизларда нисбатан тез кечишини кўрсатади. Бунинг сабабини қизларнинг шунчаки енгилтаклиғидан қидирмаслиғимиз, бу севги-муҳаббатдағи руҳий жараёнға боғлиқ эканлиғини тушунишимиз лозим.

Биринчи босқични нисбатан тезроқ босиб ўтган қизлар учун иккинчи босқич йигитлардағиға нисбатан узок давом этади. Бунинг сабабини қуйидағича тушунтириш мумкин:

- аввало қизларда руҳий омилнинг жинсий омилға нисбатан устунлиғи. Кўпинча жинсий ҳаёт уларда ҳиссиётнинг иккинчи босқичида бошланади. Йигитларнинг ҳиссиётида жинсий омилнинг кучлилиғи сабабли руҳий қониқиш тезроқ кечади, чунки руҳий омил микдорининг ўзи камдир.

- жинсий ҳаёт кечириш билан ҳис-туйғулар йигитлар учун оила кургандан сўнг пайдо бўладиган янгилик эмас, чунки уларнинг баъзилари уйланмасдан олдин ҳам анча мунча тажрибаға эға бўладилар.

Қизлар эса оила курганларидан яъни жинсий ҳаёт кечира бошлаганларидан сўнг илғари уларға батамом номаълум бўлган ҳис-туйғулар оилавий ҳаётнинг аҳамиятини янада оширади. Эрга бўлган меҳр-муҳаббат янада ошади. Шу боис қизларда иккинчи босқичнинг умри

узаяди.

Учинчи босқич иккинчи босқичдан ҳиссиётнинг кучи ва ташқи ифодаланишининг бирмунча сусайиши билан муҳаббат объектини идеаллаштирган тарзда эмас, балки севгилининг шахсидаги ютуқ ҳамда камчиликларини объектив идрок қилиниши билан фарқ қилади.

Аксарият севишганлар ва эр-хотинлар учун иккинчи босқичдан учинчисига ўтиш улар орасидаги муносабатларни сакланиб қолишига шубҳа туғдиради. Бу шубҳа босқичдан босқичга ўтишда эмас, балки ҳар бир севишган жуфтларда муқаррар юзага келадиган севгини ўзаро ҳурмат босқичига ўтишини олдиндан билмас-лик ўтишдаги ҳиссий ўзгаришларни нотўғри талқин этиш, «муҳаббат объектини танлашда адашдим шекилли», каби янглиш фикрларни юзага келишидир.

Аксарият ёш оилаларда шундай вақтда эр-хотин орасида келишмовчиликлар кўпаяди ва кўпчилик ёш-лар бундай вазиятда оиладан четда янги севги-муҳаб-бат объектини қидириб қолишади. Айрим оилалар эса бу ўзгаришларни нотўғри талқин этиб, ажралиб ҳам кетишади. Шунинг учун ёшлар муҳаббат ҳисларини турли босқичларда бўладиган ўзгаришларни олдиндан билишлари ва ўз ҳиссиётларини олдиндан қурбон қилмасликлари керак.

Учинчи босқич умрнинг охиригача давом этиши ёки турли ва четдан бўладиган таъсирларга кўра барҳам топиши мумкин. Агар эр-хотинларнинг бирида «янги муҳаббат» туғилиб қолса, турмуш бузилиб кетиши мумкин. Ўртада «янги муҳаббат»га сабабчи учинчи шахс пайдо бўлмаса оила бузилмайди. Чунки одам қариганда ёлғиз қолишдан, ўғил-қизлар, келинлар, набиралар, таниш-билишлар олдида гап-сўз бўлишдан, обрўни йўқотишдан қўрқади. Бундай тўсиқларни енгиб ўтиш учун эса албатта ўртада муҳаббат бўлиши керак. Акс ҳолда оилавий бурч зўрма-зўраки бажариб борилади холос.

Узоқ йиллар учинчи босқичда яшаган эр-хотинлар иккинчи босқичга қайтишлари мумкин эмас.

Иккинчи босқич конкрет севгилиси билан бир маротаба бошдан кечирилиб шу шахс билан иккинчи босқичга қайтиш бўлмайди.

Алангаланган босқични одам ўз ҳаётида бир неча маротаба ҳис этиши мумкин, аммо ҳар бирида янги севги бўлади.

Учинчи босқични узоқ йиллар давомида бирга яшаган оилаларда кузатиш мумкин. Бунда эрнинг хотинига ёки хотиннинг эрга бўлган ҳиссиёти кескин кучаяди. Яъни ҳиссиётда умрнинг айрим ёшларида кўтарилиш кузатилади. Айниқса ташқи сабабларга кўра маълум вақт айрилиқда яшаганда оилавий ҳаётдаги майда-чуйда нарсалар илгариги аҳамиятини йўқотганда, ўртадаги севги-муҳаббат ҳислари қайта тикланади. Ва ҳатто зўрайиб кетади. Баъзан эса бу ҳол катта фожеаларни бошдан кечириш яқин кишиларини йўқотишдан сўнг ҳам бўлиши мумкин. Эр-хотинлардан бирининг оиладан ташқари жинсий муносабатда бўлга-нидан сўнг ҳам ўз турмуш ўртоғига бўлган ҳиссиётининг кучайиши кузатилиши мумкин.

Эр-хотин ўртасидаги ҳис-туйғуларининг сусайишига ўта фаол жинсий ҳаёт кечириш, оилада бўлиб турадиган майда-чуйда келишмовчиликлар ҳам сабаб бўла-ди. Никоҳгача бир-бирларига яхши кўриниш, дилни ром қилиш мақсадида чиройли кийиниш, пардоз андозга зўр бериш, хулқ атворнинг фақат яхши томонларини кўрсатишга уриниш, тўйдан кейин сал вақт ўтмай маълум бўлиб қолади. Яъни инсоннинг асли намоён бўла бошлайди. Ҳатто бир-биримизсиз яшай олмаймиз деганлар бир-бирини ҳақорат қилишгача боради. Буларнинг бари ўртада чин севги бўлмаганидан ёки уни асрай олмаганликдан далолат беради.

Муҳаббат ва мижоз

Севги-муҳаббатнинг пайдо бўлишини бевосита мижоз тоифасига боғлаш хато бўлар эди, аммо мижоз билан ҳиссиётнинг ифодаланиши орасидаги ўзаро боғлиқликни инкор этиб бўлмайди.

Холерик ва сангвиник тоифадаги ёки уларнинг аралашувидан иборат тоифадагилар ўзгалар билан тез ва осон тил топишади. Бу тоифадаги эркак ва аёллар ўзларига дўст топишда унчалик қийналмайдилар. Шунингдек, бундай тоифадаги одамлар флегматик ва мелонхоликларга нисбатан тез ва осон севиб қоладилар. Чунки уларда ҳиссиёт ташқи томондан кучли ифодаланган ва шу сабабли ҳам ҳиссий қониқиш осонроқ ва тезроқ содир бўлади. Бундайлар юқоридаги айтиб ўтилган босқичларни бирмунча тезроқ босиб ўтишлари ҳам мумкин.

Флегматик ва мелонхоликлар эса ўзгалар билан тил топшишлари анча қийин. Улар дуч келган кимса билан дўстлашиб кетавермайдилар. Аммо дўстликнинг қадрига етадилар ва арзимаган сабаб учун дўстликдан кечмайдилар. Бу тоифадаги кишиларда ҳиссиёт ниҳоятда чуқур ва пинҳона кечадики, буни бошқаларнинг ташқи томондан сезиши қийин. Буни худди дарёнинг чуқурлигини унинг саҳтига қараб билиб бўлмаганига ўхшатиш мумкин.

Муҳаббатнинг қай даражада ифодаланиши. Мижоз туридан ташқари ўша одам яшаётган шароит, муҳит, теварак атрофдагилар қараши, социал ахлоқий ва мил-лий мезонларга ҳам боғлиқ бўлади. Масалан баъзи миллатларда қизларнинг никоҳгача жинсий ҳаёт кечирганлигига ёки бу борада маълум тажриба орттирганлигига бирмунча одатий ҳодиса сифатида қаралса, бошқа жойларда бундай қизларга нафрат билан қаралиб, уларнинг бу ишлари шармандалик ҳисобланади. Жумладан, Кавказ ва Ўрта Осий мамалакатларида маҳаллий миллатлар учун қиз боланинг никоҳгача жинсий ҳаёт тажрибасига эга бўлиши ахлоқсизлик, - деб қаралади. Ҳатто Ўзбекистоннинг баъзи қишлоқларида «қиз йигит билан юрар эмиш» - деган миш-миш гапларнинг ўзи шу қизга совчиларнинг келмаслигига, қизлик обрўсининг тушишига, турмушга чиқиш имкониятининг кескин пасайишига олиб келади.

Муҳаббатнинг белгилари

Ҳиссиётдаги айрим босқичларга кўра муҳаббат турини, босқичини ва

умуман севги ҳисларининг бор-йўқлигини аниқлаш, Ибн Сино каби «оғир хасталик»-ка ташхис қўйиб, уни даволаш чораларини қўриш мумкин. Бу ҳиссиётларнинг айримлари аслида биринчи босқичдаёқ кузатилади ва иккинчи босқичда ниҳоятда кучли, ҳамда ҳар томонлама ифодаланади. Улар қуйидагилардан иборат:

«Биргалик» эффекти. Бундай ҳолларда муҳаббат ҳисларини бошдан кечираётган шахснинг онгида, тасаввурида, ҳаёлида доимо севикли ёри гавдаланиб туради. Нима иш қилмасин ва қаерда бўлмасин, ҳатто ёридан жуда узоқ масофада бўлсада, ҳаёлан у билан гаплашади, яшайди.

Идрокнинг идеаллашиши. Бундай ҳолларда севилган инсон идеаллаштирилган ҳолда идрок этилади. Такрорланмас даражадаги шахс сифатида, ҳар томонлама мукаммал шаклланган, ниҳоятда чиройли, ақлли, одобли ва ўзга ижобий ҳислатларни ўзида мужассамлаштирган йигит ёки қиз сифатида намоён бўлади. Феъл-атворидаги салбий томонлар ёки бирор жисмоний нуқсонлар камчилик сифатида эмас, балки бетакрор, ноёб фазилат сифатида қабул қилинади. Севгилиси ва у билан боғлиқ барча нарсалар (унинг қарама-қарши жинсдаги тенгдошларидан ташқари) ва яқин кишилари ҳам фақат ижобий жиҳатдан идрок этилади.

Альтруизмнинг кескин ифодаланганлиги. Бу босқичда альтруизмнинг оғирлик маркази муҳаббат тимсоли бўлган қиз ёки йигитга йўналган бўлади. Альтруизм ниҳоятда кучли бўлганда инсон севган кишиси учун ҳамма нарсага тайёр бўлади. У севган кишисини манфаатини ўзининг манфаатидан устун қўяди ва буни биринчи даражали зарурат ҳисоблайди.

Муҳаббат кучига чексиз ишониш. Бундай ҳолатда муҳаббат ҳисларини бошдан кечираётган шахс ўз севгилиси билан бирга бўлишни, бўш вақтларини бирга ўтказишни, тезроқ у билан оила қуришни ва умрининг охиригача бирга бўлишни орзу қилади, шунга интилади, у қўпинча бу режасини амалга оширади; Бундай олий бахтга эришиш йўлида турли тўсиқлар учраши муқаррардир. Чунки ҳаёт битмас-тугунмас, турли-туман қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлардан, жумладан ота-оналарнинг қаршилиги, севгилисининг ўзга киши билан никоҳда эканлиги, иккаларининг ҳам никоҳ ёшида эмаслиги, ижтимоий ва иқтисодий етукликка эришмаганлиги, уй-жойнинг йўқдиги, бирининг ўзга шаҳардан ёки қишлоқдан келганлиги, ўзга миллатга мансублиги ва ҳоказолардан иборатдир.

Юқоридаги сабаблар севги ҳиссиётини бошидан кечираётган ёшлар учун тўсиқ бўла олмайди ва улар бу тўсиқларнинг барига эътиборсизлик билан қарашади. Уларнинг фикрича муҳаббат барча нарсага қодир, барча тўсиқларни енга олади, айтилган вақтда муҳаббатлари ҳақиқий бўлса улар барча қийинчиликларга биргаликда бардош беришади. Ҳақиқатан ҳам чин муҳаббат бу тўсиқларнинг сўзда ёки тасаввурда эмас, балки ҳаётда, амалда енгиб ўтади ва оила қуришда, ҳаётини қийинчиликларни енгиб ўтишда катта омил ҳисобланади. Лекин ёшлар фақат икки нарсани олдиндан қўра

билмайдилар: 1) муҳаббатнинг ҳиссий кучи учинчи босқичга ўтгандан кейин бир мунча сусайишини; 2) ҳиссиёт кучи сусайиши билан ҳаёт қийинчиликлари аҳамияти-нинг кескин ошиши ва севишганларнинг ўзаро муносабатларига салбий таъсир кўрсатишини, кўпгина севиш-ганлар ўз муҳаббатларини бошқаларникидан устун қўйишади ва умрларининг охиригача шундай қолади, деб ўйлайдилар.

4. Севгилисиди бошқалар қурмаган жихатларни қуриш. Ўзгалар аҳамият бермаган хислатларни сезиш. ҳали яққол ифодаланмаган қобилиятни аниқлаш, унинг қандай мутахассис бўлиб етишишини олдиндан кўра билишнинг барчаси муҳаббат зийраклигининг намоён бўлишидир. Бу, албатта, севган одамнинг қандай кўз билан қарашига боғлиқ. Бу қарашнинг ўзига хос рухий томони шундаки, у башарти ижобий томонларини бўрттириб кўрсатса, салбий томонларга эътибор бермайди. Шулар туфайли кўпинча севгилисининг ота-онаси ҳам кўра билмаган истиқболини айтиб бера олади.

6. Севган одамда ҳаётга нисбатан муҳаббат кучаяди. Буни қуйидагиларда кўриш мумкин: уларда рухий жихатдан кескин ўзгариш содир бўлади, дунёни ўзгача тасаввур қилишади, ҳаётни чуқурроқ идрок эта бошлайдилар, ўзгаларни қалбдан тушуниш, уларга ҳамдардлик билдириш кучаяди, илгари яққол ифодаланмаган раҳмдиллик ҳислари пайдо бўлади ва ортади. Ўзгаларга ёрдам қўлини чўзиш, теварак-атрофдаги гўзалликни кўра олиш - эстетик идрок қилиш кучаяди. Ахлоқий қарашлар юксалади, олдинги ёмон одатларини ташлайди (бу муҳаббатнинг тарбиявий таъсири ўзгаларга бўлган ҳурматнинг ошиши туфайлидир), ижодий фаолияти ва иш қобилияти ортади (чунки муҳаббат киши фаолиятига кучли таъсир қилади) ва ҳ.к.

Рашк ҳислари

Севишганлар ёки оила қураётганларнинг ўзаро муносабатларини характерловчи вазият, шароитлардан бири бу - рашқдир. Севикли одамдан ажралиб қолиш, уни йўқотиб қўйиш хавфини ҳеч қачон бошдан кечирмаган одам рашкни қандайдир тушунарсиз ақлсизликдек тасаввур қилиши мумкин. Севикли одамдан ажралиб қолиш нима эканлигини бир марта бўлса ҳам бошидан кечирган одам эса рашкчини осонгина тушунади ва унга маълум даражада ҳамдардлик билан муносабатда бўлади. Олдинги вақтларда, айниқса собиқ иттифок даврида (40-60-йилларда) айрим салмоқли адабиётларда, рашк - бу «ўтмишнинг жирканч қолдиғи», «хусусий мулкчилик асосида туғилган паст ҳиссиёт»дир, одамнинг шахсий эркинлигини ва бошқа одамлар шахсиятини ҳурмат қилиш даражасига эришилса, рашк ҳақидаги гаплар ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади, чунки бунақа шароитларда унинг юзага келиши учун ҳеч қандай асос бўлмайди, деб ёзилар эди.

Ҳақиқатан ҳам, рашк аксарият ҳолларда хусусий мулкчилик психологияси изларини ўзида намоён қилади, айрим одамларда «рашк қиладими - демак севади!» - деган қараш ҳозир ҳам мавжуд. Кўпчилик одамлар учун рашк - севгининг ўзига хос зарур «зиравор»ларидан биридир.

Ҳозирги вақтларга келиб бу ўтмиш «қолдиғи» аста-секинлик билан қайта оқланмоқца. Нафақат бадий адабиётларда, балки публицистик ва илмий асарларда ҳам бу ҳиссиётнинг яшашга, мавжуд бўлишга ҳаққи борлиги тез-тез қайд этилмоқда. Ўз навбатида А. И. Герцен рашк ҳақида гапириб, «Рашкни бир ёқпама қатъий йўқ қилиб юбориш, шу билан бирга аёлга, эркакка бўлган севгини жинсга бўлган севги билан аралаштириб, уни бутунлай йўқ қилиб юборишдир», - деган эди. Севувчи ва шу севган одамига нисбатан ҳеч қачон рашкини ҳис қилмаган, севган одами хулқига нисбатан безътибор муносабатда бўлган бирорта одамни топиш қийин, рашк бу севгини ҳимоя қилувчи восита сифатида вужудга келган. Шунинг учун ҳам уни фақат севги билан биргаликдагина йўқотиш мумкин.

Умуман олганда, албатта рашкчи одамларга ҳавас қилиб бўлмайди. Ўзидаги бу қисни енга олмайдиган одамлар - доимо хавотирда, ҳадикда яшайдиган бахт-сиз одамлардир. Уларнинг икки карра бахтсизлиги яна шунда ҳамки, улар бир вақтнинг ўзида ҳам жабрланувчи, ҳам азоб берувчи, ҳам зўравон, ҳам қулдирлар. Ишончсизлик, доимо хиёнат, шубҳаланиш муҳитини юзага келтирар эканлар, бундан уларнинг ўзлари биринчи бўлиб азобланадилар. Улар арзимаган баҳона туфайли ёки унинг бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар ёлғиз ёки ошкора жанжалларни юзага келтиришга доимо тайёр бўлишади. Бу эса уларнинг уйда, ишда ва бутун ҳаётида бошқа одамлар билан бўлади-ган ўзаро муносабатларига, жумладан жинсий муноса-батларига ҳам жиддий таъсир қилади ва кўпинча аянчли психологик хасталиклар, шикастланишларга ҳам олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатларда ҳар икки жинс вакиллари ўз жуфтига рашк қилиш учун ҳеч қандай сабаб, асос, бақона яратиб қўймасликка ҳаракат қилиши, айниқса «севгининг уйқу» даврида кўп-роқ илиқлик, сабр-тоқат, чидамлилиқни намоён қилишлари лозим бўлади.

Психологлар рашкни золимона рашк ва «иззат-нафси паймол қилинганликдан» бўладиган рашкларга фарқлайдилар. Золимона рашкни одатда худбин (эгоист), қайсар, золим, ҳиссий совуқ ва бегоналашиб кетган, ётсирайдиган, етарлича авторитар одамлар юзага келтирадилар. Бундай одамлар одатда турмуш ўртоқларига фақат бир буюмдек, ўз манфаати, фароғатини қондириш объекти, ўз мулкидек қарайдилар. Уларда бошқа одамнинг шахсий хусусиятларини сезиш, ҳурмат қилиш қобилиятлари ривожланмаган бўлади. Иззат-нафси, шаъни камситилганликдан бўладиган рашк-бу одатда ҳаяжонланадиган, ҳар нарсадан гумонсирайверадиган, ўзига ишонмайдиган, хавф-хатар ва нохушликларни бўрттиришга мойил, нуқсонлар комп-лексдан жабрланувчи одамларга хосдир. Уларнинг рашки унчалик ғазабли, қаҳрли бўлмаслиги, бироз юмшоқроқ намоён бўлиши мумкин. Бироқ унинг ҳам ўз моҳиятига кўра оилавий бахт учун захри, зарари кам эмас.

Баъзан «ундалма» деб номланувчи рашк ҳам фарқланади. Бундай рашкнинг манбаи бўлиб, ўзининг турмуш ўртоғига вафосизлигини унга кўчириш ёки ўзи-нинг ишончсизлиги, турмуш ўртоғига доимо хиёнат

қилишга тайёрлиги кабилар хизмат қилиши мумкин. Бу, айниқса никоҳдан олдинги «бой» сексуал тажрибанинг хавфли асоратларидан ҳисобланди.

Лов этиб ёнган рашк мумкин бўлган барча «факт»-ларнинг «қулоғидан» тортиб, турмуш ўртоғининг энг арзимаган, беозор хатти-ҳаракатлари, қилиқларини ўзининг ёвуз, золим, тубан нурлари, ранглари билан талқин қилиб, арзимаган нарсаларни шубҳа ботқоғига булғаб, улардан ўзининг намоён бўлиши учун қўшимча қувват манбаи сифатида фойдаланади. Ишдан озгина кечикиб қолиш, дўстлар даврасидаги беозор имо ишора ёки сўз, аллақачон унутиб юборилган болалик иштиёқлари ва шу каби ҳаёт икир-чикирларининг ҳаммаси ғоят даражада пухталиқ билан ўз турмуш ўртоғига қарши, уни айбловчи актларнинг қалин томларига йиғилади.

Қизиғи шундаки, бундай рашкка қарши кучли асосланган таъсирлар ҳам, уни тўхтатиб қолишга уринишлар ҳам қайтанга уни кучайтиради ва янада киз-дириб юборади. Худди қопағон итни занжирга боғлаб қўйилса баттар дарғазаб бўлиб «тартиб бузувчиларига» ташланиши ва дарғазаб ҳуриши, ичиб олган жан-жалкаш одамнинг қўлидан тутиб турилса ўз тажовузкорлигини янада кучли намоён қилганидек, рашк ҳам шунга ўхшаш ҳолатни намоён қилади. Айнан шунинг учун ҳам умуман «тақиқланган мева»нинг мазаси одамлар учун шу қадар ширин туюлса керак, балким.

Рашк ҳисларидан халос бўлиш йўллари

Рашк ҳисларидан қутилишда психологлар қуйида-ги йўллارни тавсия этишади: Рашк ҳисларини бошдан кечираётган шахс яхшилаб мулоҳаза қилиши, ўз рашк ҳисларига танқидий қараши, рашк ҳисларини юзага келти- раётган сабаблар реалликдан анча йироқ бўлиб аксарият ҳолларда рашк қилувчи шахс ўзини тасаввур хаёли эканлигини тушуниб етиши. Ҳақиқатни тушуниб етган шахс тегишли хулоса чиқариб рашк ҳислари азобидан қутулиш имко- нига эга бўлади. Мазкур услубни қўллаш ҳар бир инсон қўлидан келавермайди. Бунинг учун шахс етарли ақл, кучли аналитик тафаккур эга- си бўлиши керак. Рашкни юзага келтирувчи шахсни ижобий си- фатларини ўзида мужассам қилиб, ўз «рақиб»- ни соғлом рақобатда маънавий, ахлоқий, ақлий, маданий жиҳатдан мағлуб қилиш йўли орқали ўз севгилисини қайтариш (агар шундай реал ра- қибни ўзи бўлса). Бу услубни қимматли томони шундаки, севгилисини қайтара олмаган тақ- дирда ҳам шахсда ижобий ўзгаришлар, қиммат- ли сифатлар шаклланади. Улар эса йўқотилган севгилидан кўра афзалроқ муҳаббат объектини учратишга хизмат қилади.

Рашк ҳислари асосли фактларга таянган, аввалги тавсияларимиздан фойдаланиш имкони бўлмаган шахслар азоб берувчи рашк ҳисларидан қу-йидагича қутилишлари мумкин. Рашк қилаётган кишингиз шахсини муҳаббат кўзойнагини ечиб, танқидий кўз билан ўрганинг. Оқибатда унинг шахсида қатор камчилик ва нуқсонлар борлигига иқрор бўласиз. Шунча камчиликлари бўлган, Сизга бевафолик қилаётган шахс учун азоб чекишингиз ўринлими? Бу шахс сизнинг беғубор, муқаддас севги ҳисларингизга лойиқми? Мазкур вазият ўз вақтида кўзингизни очиб, уни ҳақиқатан ким эканлигини тўғри идрок қила оли-шингизга миннатдор бўлинг. Сиздек вафоли, ахлоқ-одобли инсонни қадрига етмаган шахс севги муҳаббатингизга лойиқ эмаслигига ишонч ҳосил қилинг. Агар юқоридаги фикрларимиз Сизни ҳолатингизга тўғри келса, демак рашк қилувчи шахсни объектив баҳосини бериш натижасида у идрокингизда қадрсизланади. Қадрсизланган шахс одатда рашк қилинмайди ва сиз рашк ҳис-ларидан халос бўласиз.

Оилавий муносабатлар ва мулоқот психологияси

Ҳар қандай жамиятнинг маданий даражаси ва маънавий баркамоллиги аёлларга бўлган муносабат билан белгиланади.

Ислом КАРИМОВ

Табиатда йил фасллариининг ўзгариб туриши, ҳар бир фаслнинг ўзига хос тақрорланмас гўзалликлари борлигини биламиз. Табиатдаги ўзгаришларни орзиқиб қута-миз, улардан завқлана-миз. Лекин ўз руҳий оламимизда содир бўладиган ўзгаришларни кўра билмай-миз. Бу эса бизнинг ҳиссиётларимизга, оилавий ҳаётимизга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу ўринда сўз муҳаббатдаги фасллар ўзгариши, ундаги энг мураккаб ва хавфли бўлган иккинчи босқичдан учин-чи босқичга ўтиш ҳақида боряпти. Ўтиш ҳар қандай давр учун маълум бир инқирозлар билан кечгани сабабли бу босқичда ҳам қатор қийинчиликларга, тур-муш уринишларига рўбарў келиш мумкин. Чунки айнан шу даврдан бошлаб севгилисини идеаллаштириб идрок қилишга мойиллик камайиб боради. Энди шахс қандай бўлса, шундайлигича, реал, аниқ ва холисона идрок қилинади. Мехр-муҳаббатнинг йўналиши ўзгариб фарзандлар томонга оғади ва турмуш ўртоғига нисбатан эса камайиб боради. Руҳий тўйиниш - эр-хотиннинг бир-биридан тўйиб қолишидан, оиладаги турли икир-чикирлардан низолар келиб чиқа бошлай-ди.

Эр-хотин қанчалик ёш бўлса, бу давр шунчалик оғир ўтади. Ўзаро келишмовчиликлар кўпаяди. Уларнинг ёшлиги, ҳаётий тажрибаларининг йўқлиги оқибатида «муҳаббатимиз ўлди» ёки «муҳаббатда, умр йўлдоши танлашда адашдим, мен ҳали ёшман хатоимни тўғрилаб оламан», деб оилавий ёнғинни аланга олди-риш билан аҳвол янада оғирлашади. Куёв ўзича: «Кўча тўла хотин», - деса, келин: «Эр қуриб қолибди-ми, кўчага чиқсам сон мингта эр, хоҳласам эртагаёқ биронтасига тегиб оламан» - деган ҳаёлга боришлари

мумкин. Натижада тўйинишга учраган ҳиссиётларни ва ўзаро муносабатларни руҳий жиҳатдан тайёр қилиб, тўғри хулоса чиқариш ўрнига салбий муносабатлар юзага келади ва икки ёш ҳам бу муносабатнинг қулига айланиб қоладилар.

Бунда албатта, келин ёки куёвнинг ота-онасидаги камчиликлар, дўсти ёки қариндошининг тўйдан аввал огохлантиргани ёки тўйдан олдин севишганлар орасида бўлиб ўтган майда-чуйда гаплар куёв ва келин маълумотидаги тафовутлар: «Саводсиз бўлмаса шу ишни қилармиди?», «Олий маълумотли хотин олгандан кўра уйланмасдан ўтган яхши»; ёш орасидаги тафовутлари: «Хотининг педагог бўлса, бир умр тарбиялайди», «Эринг санъаткор бўлса, оилавий ҳаётинг саҳнага айланади, хотининг санъаткор бўлса, вафосизлик соя каби ажралмайди»; миллий тафовутлар: «Ўз миллатим билан турмуш қурганимда шундай хорланмас эдим»; ота-онага алоқадорлик: «пияниста отанинг ўғли ким бўларди?», «ит эмганига тортади» ва шу каби ўзини оқлаб, бор гуноҳни умр йўлдошига ағдаришга интилиш салбий муносабатларнинг шаклланишига имкон яратади.

Бундай муносабат шакллангандан сўнг оилавий ҳаётдаги ҳар қандай келишмовчилик ва низолар худди шу муносабат заминида ҳосил бўлаётгандек идрок этилади. Бу муносабатга алоқадор бўлмаган воқеалар хотирада сақланмайди, унга алоқадорлар эса узоқ муддатгача хотирада сақланиб қолади. Ундан сўнг эр-хотин салбий муносабатлар қулига айланадилар. Бу эса аста-секин оила пойдеворини емириб, унинг барбод бўлишига олиб келади. Энди ўзаро эр-хотинлар эмас, балки улар орасида юзага келган салбий муносабатлар курашади. Эр-хотин эса мазкур муносабатларнинг жасур жангчиларига айланадилар. Улар орасидаги жанг муҳаббат тамомила барбод бўлгунича давом этаверади. Лекин барча оилаларда ҳам ўтиш даври юқорида ифодалангандек кечавермайди.

Юқорида севишганлар ўртасидаги салбий муносабат ва унинг оилавий муносабатга зарбасини айтиб ўтдик холос. Аммо муносабатлар ижобий ҳам бўлади. Муҳаббатнинг биринчи босқичида, ва айниқса, иккинчи босқичида ижобий муносабатлар ўзининг юқори нуқтасига етади. Аммо баъзи эр-хотинлар (кўпинча аёлларда) учинчи босқичга ўтишда ва ўтгандан сўнг атрофдаги эр-хотинларга ҳавас билан қарайдилар, уларни ўз эрларига ўрناк қилиб кўрсата бошлайдилар. Бунда аксарият аёл кишининг ўз ҳаётига ҳолисона кўз билан қарамасдан чиқарган хулосалари устунлик қилади. Бундай аёл ва эркак ўз эри ёки хотинига уларнинг ҳамкасблари, дўстлари, таниш-билишлари кўзи билан қараб кўришлари керак. Шунда улар ўз умр йўлдошларида қанчадан-қанча ижобий хислатларни кўрадилар, улардан бошқаларда бўлмаган, бироқ ўзлари қадрлай билмаган қимматли томонларни топадилар.

Халқимизда «олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ», деган мақол бор. Бу энг аввало оилавий ҳаётга, эр-хотин ўртасидаги муносабатларга тааллуқлидир. Шунинг учун доимо ўртадаги севги-муҳаббатнинг кадр-қимматини арзимаган сабабларга кўра йўқолишига йўл қўймаслик, кўнгилсизликларнинг олдини олиб яшаш керак. Акс ҳолда кейинги афсус ва пушаймонлар бир умр

рухий азоб беришини, йўл қўйилган бу хатони бир умр тузатиб бўлмаслигини ёддан чиқармаслик керак.

Ҳаёт мураккаб жараён, унда нималар бўлмайди, дейсиз. Арзимас сабаблардан жанжал чиқаришга, уни авж олдиришга ҳаракат қилмаслик керак. Бизда «эр-хотиннинг уриши - дока рўмолнинг куриши», деган ибратли гап бор. Хусусан, ўртада фарзандлар пайдо бўлгандан кейин жуда эҳтиёт бўлиш зарур. Барбод бўлаётган муҳаббат туйғусини ҳеч бўлмаганда норасида гўдаклар ҳурмати учун, улар тақдирини ўйлаб ҳам ас-раб қолиш шарт. Лоақал оила саклаб қолинмаганида ҳам севги-муҳаббат ҳисларининг нафратга айланиб ке-тишига йўл қўймаслик зарур.

Оилавий ҳаётдаги хурсандчиликларни, ўтиб кетган ширин дамларни, илик муносабатларни эслаш ҳам арзимас низоларни рўёбга чиқишининг олдини олади. Бу ўринда эр-хотин бир-бирларининг хулқ-атворларидаги ижобий хусусиятларини эслаб туришлари ҳам му-ҳим роль ўйнайди. Шунини эслатиб ўтиш керакки, му-ҳаббатнинг иккинчи-алангаланган босқичи умрини узайтиришга, ўзаро ҳурмат босқичига инқирозсиз, низоларсиз ўтишга ёшларни тайёрлаш зарур. Бу эса оиланинг тотув яшашига ёрдам беради. Бунинг зару-рий шартлари ўта маданиятли бўлиш, оилавий турмушга ижодий ёндошишдир.

Умуман оилавий ҳаётда, жумладан, ёш оилаларда келишмовчиликларга, қўйди-чиқдиларга олиб келувчи сабаблар кўп. Шулардан бири - рашк туйғусидир. Баъзан рашк оғир ва кутилмаган оқибатларга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз қуйида рашк туйғуси, унинг кўринишлари ҳақида тўхталиб ўтишни лозим топдик. Бу ҳаққа билиб қўйиш ва маълум тасаввурга эга бўлиш, Сиз ёшлар учун ҳам фойдадан ҳоли эмас.

Оилада мулоқот

Одамлар ўртасидаги мулоқот ва унинг умумий қонуниятлари одам турмуш тарзининг барча жабҳаларида бошқа одамлар билан бўладиган ўзаро муноса-батнинг энг муҳим шартларидан ҳисобланади. Одамнинг ақли, иродаси, ҳиссий маданияти, тарбияланганлиги, назокати ва шу кабиларнинг барчаси мулоқот туфайли шаклланган хислатлардир. Шу билан бирга уйқусизлик, бош оғриғи, неврозлар, инсультлар, инфарктлар ва бошқа турли касалликлар, шунингдек ичкиликка, гиёҳванд моддаларга ружу қўйиш, ҳатто ўз жонига қасд қилиш кабилар ҳам шу мулоқотнинг натижасидир. Ривоятларда айтилишича, доно Эзоп ўз хўжайинининг «Менга аввал, дунёдаги энг мазали, ширин таомни келтир ва ундан сўнг аксинча энг бемаза, ярамас таомни келтир», - деб буюрганида, у ҳар иккала сафар ҳам қайнатилган тилни келтирган экан. Демак, тил, мулоқот инсон ҳаётида ундан қандай фойдаланиш, уни қандай ишлатиш, қандай ташкил қилишга қараб, унинг учун энг азиз, энг қадрли бўлиши ёки аксинча энг фожиали бўлиши ҳам мумкин.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида одамлар кундалик мулоқотининг тезлашуви, аҳоли зичлигининг ортиб бориши, одамлар турмуш

тарзининг жадаллашуви, уларнинг рухий зўриқиш ва таъсирланувчанлигининг кучайиб бориши каби ҳолатлар бугунги кунда мулоқот маданиятининг юқори даражада бўлишини та-қазо этади.

Мулоқот маданияти. *Мулоқот маданиятига биринчидан, ўз-ўзини билиш* ва бошқа одамларни тушуна олиш қобилияти, яъни уларнинг психологик хусусиятларини тўғри баҳолай олиш, *яккинчидан*, уларнинг хулқи ва ҳолатларига нисбатан мос (адекват) муносабат билдира олиш, *учинчидан*, ҳар бир одамга нисбатан унинг шахсининг индивидуал хусусиятларига энг маъқул келадиган мулоқот шакли, усули ва стилларини танлай билиш киради. Мулоқот маданиятини ошириш учун одамда илк ёшликдан бошлаб бошқа одамларга ҳурмат ва самимият билан муносабатда бўлишни, уларга ҳамдардлик, инсонпарварлик, меҳрибонлик қилиш қобилиятларини шакллантириб бориш керак бўлади.

Мулоқот энг аввало одамни одам томонидан идрок қилишидан бошланади, унда дастлабки ўзаро баҳолаш амалга ошади, дастлабки ҳиссий-интеллектуал муноса-батлар шаклланади ва шундан сўнг тегишли мулоқот шакли амалга оширилади. Бу жараёнда одам ҳақидаги маълумот, идрок этилаётган одамнинг ҳаётий тажриба-си, у ёки бу муносабат шаклини ёқтириши ёки ёқтирмаслигини юзага келтирадиган бевосита эмоционал муносабатлар муҳим роль ўйнайди.

Мулоқотда буйруқ оҳангининг устунлиги, дўк-пўписа оҳангида кескин шаклда муомалада бўлиш, суҳбат-дош номига тез-тез биддирилиб туриладиган эътирозлар, унинг хатти-ҳаракати ва фикрларидан норозиликни ифодалаш, йўл бермаслик ва тажовузкорликни намоён қилиш, оилада ўзаро рақобат (ёки ҳукмронлик-бўйси-нувчанлик) муносабатларини юзага келтиради. Бефарқлик, эътиборсизлик, қўполлик, бемехрлик, беҳурматлик каби оиладаги самимий мулоқотга путур етказди. Агар аксарият ҳолларда илтимослардан, маслаҳатлардан, ўзаро келишувли савол-жавоблардан, ўз ният-истакларини, хатти-ҳаракатларини хотиржамлик билан баён қилиш усулидан фойдаланилса, агар оилада ўзаро ёрдам, ўзаро тушуниш, бир-бирларига ён бериш одат бўлса, унда бундай оилаларда дўстона муносабатлар ўрнатилади, оилавий ҳаёт учун энг мақбул бўлган психо-логик муҳит юзага келади.

Одамлар ўртасида бир-бирларини тушунишнинг етишмаслиги кўпинча мулоқотдаги тўсиқ, шахслараро муносабатларни бузилишининг сабаби бўлиб ҳисобланади. Бизлар бошқа одамлар билан бўладиган ўзаро муносабатларимизда нима учундир, ўзимизнинг фикр-ўйларимиз, ниятларимиз суҳбатдошимизга аён деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари ҳамма одамлар ҳам болалигидан бошқа одамларнинг эмоционал ҳолатларини ҳис қилиш, уларни кўриш, улар билан ҳисоблашиш, уларни тушунишга интилишга ўргатилавермайди. Шунинг учун ҳам кўпчилик ҳолатларда ҳатто бир-бирига энг яқин, бир-бирига зид манфаатларга эга бўлмаган одамлар ҳам ҳаётда бир-бирига ноҳушликларни етказиши мумкин. Албатта, бу ишларни улар бир-бирларига ёмонлик, ёвузлик қилиш ниятида, ёки ўзлари ёвуз одамлар бўлганликлари учун эмас, балки, шунчаки бир-бирини тушунмаганликлари «нима қилаётганликларини билмаганликлари» учун содир этадилар. Шунга ўхшаш

ҳолатлар одамларнинг ўзаро муносабатлари, мулоқотларида ўзига хос тўсиқ вазифасини бажаради.

Мулоқот жараёнида юзага келадиган тўсиқлар

Ижтимоий психологлар мулоқот жараёнида юзага келиши мумкин бўлган тўсиқларнинг қуйидагиларини фарқлайдилар: *психологик, вазиятли, мазмуний* ва *мотивацион* тўсиқлардир.

Психологик тўсиқ - бу шеригига маъқул тушмай қолиш, тушунилмай қолишдан қўрқиш, у томондан инкор этилиш ва калака қилинишдан ёки кескинликдан қўрқиш, энг эзгу ҳисларини ва ниятларини самимий изҳор этишига жавобан қўполлик билан жавоб берилиши мумкинлигидан хавотирланиш кабилар туфайли интеллектга оид, меҳрибонликка оид, кучга оид шахсий имкониятларини намоён қилиш ва амалга оширишга ҳалақит берувчи, ўзига хос ички психик тормоздир.

Вазиятли тўсиқлар - бу суҳбатдошларнинг бир хил вазиятни турлича тушунишлари, унга турлича ёндашишлари билан боғлиқ.

Мазмуний тўсиқлар - одатда суҳбатдошини тушунмаганлик туфайли, унинг мазкур жумласи қандай маънода айтилгани, у қандай фикрни илгари сураётгани, нимани назарда тутаяпти, нимага олиб боради ва шу каби мулоҳазаларга бориш туфайли юзага келади.

Мотивацион тўсиқлар - шундай вазиятларда юзага келадигани, бунда гапирётган одам ё ўзи баён қилаётган фикрнинг мотивини етарлича англай олмайди ёки у атайин уларни (асосий мотивни) яширишга ҳаракат қилаётган бўлиши мумкин.

Булардан ташқари мулоқотга тўсиқ бўлиб, суҳбатдошларнинг психологик маданиятлилиқ нуқсонлари-дан бири, яъни уларнинг ё эшитишни ва ёки тинглашни билмаслиги, «тескари алоқанинг» йўқлиги хизмат қилиши мумкин. Одамлар ўртасидаги суҳбат кўпинча уларда ақлнинг етишмаси туфайли эмас, балки уларнинг худбинлиги туфайли: ҳар бири ўзи ҳақида ёки ўзини қизиқтирадиган масалалар ҳақида гапиришга интилишлиги туфайли кутилганидек амалга ошмай қолиши мумкин. Оқибатда битта «ақли» диалог ўрнига, иккита беҳуда, ҳатто зарарли монолог амалга ошади. Шунинг учун ҳам мулоқотга, суҳбатлашиш санъатига ўрганиш, ижтимоий-психологик маданиятни эгаллаш, ўзи, ўз кайфияти ва ҳиссиётларини бошқара олиш, билим ва малакаларини ишлаб чиқиш, ўз гапи билан суҳбатдошини қизиқтира олиш қобилиятини ривожлантиришга эришиш керак. Бироқ, бунинг учун биринчи навбатда ҳар қандай мулоқотнинг умумий қоидаси: бошқа одамларнинг, ўз суҳбатдошларининг эҳтиёжлари, хоҳишларини қондира оладиган одамгина ҳурматга эриша олишини ёдда тутиши лозим.

Оилавий муносабатлар

Ёш оилаларда эр-хотин муносабатлари ўзига хос ҳудудий, этник, жинсий, ёш ва индивидуал психологик хусусиятларга эга бўлган эр-хотин муносабатлари шаклланишининг энг нозик ва ҳал қилувчи шакли

ҳисобланади. У ёки бу ёш оилага хос бўлган эр-хотин муносабатлари бошқа бир эр-хотинга мос келмаслиги мумкин. Чунки ёш оилани юзага келтирган эр-хотинлар турли хил шахслараро муносабатлар тизими, турлича таомилга эга бўлган оилаларда тарбияланган, шахс сифатида шаклланган индивидлардан ташкил то-пади. Лекин шунга қарамасдан махсус психологик тадқиқотларда ва улардан олинган натижалар асосида ёзилган илмий психологик адабиётларда ёш оилаларда эр-хотин муносабатларининг шаклланиши ва ривож-ланишининг умумий механизмларига оид тегишли маълумотлар келтириб ўтилган.

Умуман ёш оилаларда эр-хотин муносабатларининг қай тарзда ривожланиши аввало шу ёш оиланинг юзага келишига асос бўлган никоҳ одди омилларининг характериға, шу оилаларнинг юзага келиш шарт-шароитлари билан узвий боғлиқдир. Булар ҳақида олдинги мавзуда қисман тўхталиб ўтдик.

Албатта, ёш оила юзага келар экан, улар бир-бирларини севиб турмуш қуришганми, қариндош уруғчилик, таниш-билишчилик, совчилик, ҳисоб туфайлими ёки стереотип бўйичами, қандай бўлишидан қатъий назар никоҳнинг илк кунларида уларнинг бир-бирларига нисбатан бўлган ўзаро муносабатларида, эр-хотин ўртасидаги шахслараро муносабатларда эмоционал кўтаринкилик, ҳиссий ранг-баранглик даражаси юқори бўлади. Бир-бирларини маълум бир муддат севишиб оила қурган жуфтларда бундай эмоционал кўтаринкилик даражаси ниҳоятда юқори бўлади. Чунки улар бир неча йил кутиб, интилиб яшаган, висол дамларига ниҳоят етишган бўладилар. Бундай жуфтлар никоҳи бошида эр-хотин ўртасидаги шахслараро муно-сабатларда эмоционал кўтаринкилик, бир-бирларига эмоционал интилиш жуда юқори даражада бўлади. Нафақат севишиб оила қурганлар, балки деярли барча мотивларга кўра оила қурган ёшларда ҳам никоҳнинг бошида эр-хотин ўзаро муносабатларида бир-бирига яқинлик, бир-бирини қадрлаш, ҳурмат қилиш нисбатан юқори бўлади. Уларнинг бир-бирларига, ўз никоҳларига, ўзларининг бўлажак оилавий ҳаётлари ҳақидаги ният, орзу, умидлари эзгу, ижобий бўлади. Чунки ҳеч ким ва ҳеч қачон эртага бўлажак турмуш ўртоғим, янги оиламнинг янги аъзолари билан низо-жанжалга бораман, улар билан уришаман ва охир-оқибатда оилам бузилиб, ажрашиб кетаман, деб оила қурмайди (Айрим ҳолларда мажбуран оила қурганлар бундан мустасно). Инсон оила қураётган экан аҳил-иноқ яшаб, мурод мақсадга етишишни орзу қилади, никоҳ арафа-сида ва никоҳ кечаси ҳам барча яқин биродарлар, қариндош-уруғлар, тўйга таклиф буюрган меҳмонлар ёшларга эзгу ниятлар билдирадилар. Шунингдек, ёшлар оила қуриш арафасида ва никоҳларининг дастлабки кунларида турмуш ўртоғи тимсолида, ўзининг шу орзу-истакларига, мурод-мақсадларига етишишда ёр-дам берувчи, уни қўллаб-қувватловчи, уни ҳар сония, ҳар онда тушунувчи ўз табиатиға яқин одамини тасаввур қилади ва унга имкон қадар шундай ижобий, илиқ муносабатда бўлишға ҳаракат қилади.

Бироқ, ҳаётда, айниқса оилавий ҳаётда ҳамма нарса ҳам одам кутганидайин бўлавермайди. Оилавий ҳаёт-нинг ўзига яраша

нотекисликлари, паст-баландликлари, мураккабликлари, муаммолари бўлади. Шундай мураккабликлардан бири ёш эр-хотиннинг янги ижтимоий статусга, мавқега: эр, куёв, уйланган, оилали йигит, хотин, келин, турмушга чиққан аёл ролларига, ўзлари учун янги бўлган ижтимоий муҳитга, янги оилага мослашиш жараёни билан боғлиқ. Хўш бу янги шароитларга мослашиш жараёни кимда қандай кечади?

Албатта бу жараён эркакларда аёлларга нисбатан енгилроқ кечади. Чунки улар, ўзбек оиласининг этник хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда аксарият ҳоллар-да эрнинг уйида, унинг ота-онаси ва бошқа қариндошлари билан яшайди. Яъни йигит уйланигандан кейин ҳам ўз оиласида, ўз яқинлари ва ўзи учун ол-диндан одат бўлиб қолган оилавий, шахслараро муносабатлар тизимида қолади. Аёл кишининг эса никоҳдан кейинги ҳолати, олдингисидан кескин фарқ қилади. Биринчидан, у ўзи учун деярли янги бўлган, олдингисидан тубдан фарқ қиладиган муҳитга тушади. У ўзига хос шахслараро муносабатлар тизими, роллар тақсимооти, ўзига хос «почеркка» эга бўлган ўзининг қизлик оиласидан, бошқа бир оилага, бошқача бир шахслараро муносабатлар тизимига эга бўлган янги оилавий муҳитга тушади. Ундаги мавжуд «почерк» олдингисига мос тушмайди, бундаги оилавий роллар тақсимооти ҳам олдингисига ўхшамайди, у ердаги маълум бир ишни бажариш тартиби, у ёки бу ишга қўйиладиган талаблар ҳам олдингисига ўхшамайди. Бу-нинг устига ёш оилада ёш келин зиммасига юклатиладиган вазифалар ҳам уни қизлик вақтида бажаради-ган ишларидан ҳам миқдор, ҳам мазмун жиҳатдан тубдан фарқ қилади. Янги ижтимоий шароитга мослашиш жараёнининг ўзбек оилаларида аёл киши учун қийин кечишининг асосий сабабларидан яна бири унда ёш келин юқорида айтиб ўтилган вазиятларга тушиши билан бирга уларда бу янги оилада келин ўзини «бегона» деб ҳис этишидир, яъни ундаги «бегоналик эффекти»нинг мавжудлигидир.

Юқорида келтириб ўтилганлардан кўриниб турибдики, ёш оила юзага келганидан сўнг унда эр-хотин муносабатларининг «кутилганидек» ривожланишига ҳалақит қиладиган кўплаб ижтимоий психологик, этник, ҳудудий, жинсий омиллар борки, ёшларимиз буларнинг барчаси ҳақида олдиндан хабардор бўлиши ва уларнинг салбий таъсирларини юмшатиб, ижобий жи-ҳатларини ривожлантиришга тайёр бўлишлари мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, энг эзгу ниятлар билан оила қурган ёшларда эр-хотиннинг шахсий муносабатлари бахтга қарши яхшидан ёмонга қараб ривожлана бошлайди. Чунки никоҳнинг бошида кузатиладиган эр-хотин ўртасидаги кўтаринки эмоционал яқинлик аста-секинлик билан пасайиб, улар ҳиссиётларининг ўтмаслашуви рўй беради. Бу ҳолатлар албатта ҳар қандай оилада шахслараро муносабатлар ривожлани-шининг ўзига хос динамикасини ташкил қилади. Бу ҳолатдан воқиф бўлиш ва унинг ўзгаришларига тайёр туриш ёш оилаларда юзага келиши мумкин бўлган айрим кўнгилсизликларнинг олдини олишга асос бўлади.

Эр-хотин муносабатларнинг ўзига хослиги

Эр-хотинларнинг оиладаги мулоқоти, шахслараро мулоқотнинг умумий

конуниятларига бўйсуниб билан бирга, даставвал ишдан ташқари, бўш вақтларини биргаликда ўтказиш билан шартланган ўзига хос хусусиятларига ҳам эга. Ҳамкасблар, ўртоқлар, дўстлар ва севишганлар ҳамма вақт ҳам бирга бўлиш имкониятига эга эмаслар, қайтанга, ўз мулоқотларини ўзлари хоҳлаган вақтларида бир оз камайтириб, ҳатто узиб (тўхтатиб) қўйишлари ҳам мумкин (учрашувга бориши лозимлигини «унитиб» қўйиш, кутилмаганда «жуда банд» бўлиб қолиши мумкин ва ш.к). Эр-хотинлар эса кўпинча бундай имкониятлардан маҳрумдирлар. Улар бир хонадонда, кўпинча бир хонада бирга бўлишга «махкум» этилган. Албатта бу гаплар кўпчилик ёшларимизда (айниқса бир-бирларини севувчи ёшларда) тушунмовчилик, ишонмаслик, эътироз туғдириши мумкин, чунки улар, ўзинг учун азиз, сеvimли бўлган одам билан бирга бўлиш, унинг ёнида бўлиш «мажбурияти» бу энг орзиқиб кутилган орзунинг рўёбга чиқиши-ку деб ҳисоблашлари мумкин. Бироқ бу «махкумлик» билан ҳисоблашмаслик ҳам мумкин эмас. Турли аҳоли пунктларида маҳаллаларда, кўни-қўшнилар ўртасида кўпинча фақат аёллардан ёки фақат эркаклардан иборат «компаниялар» қам беҳудага юзага ке-лавермайди.

Қадимий, афсонавий Спарта қонунчилигида эр-хотинларни ишқий муносабатларини совуклашиб кетишидан саклаш мақсадида уларнинг мулоқотлари им-кон қадар чегаралаб қўйилган. Унга кўра эрлар хотинларидан ажратилган ҳолда, яъни эр ва хотин бошқа-бошқа яшаганлар ва улар фақат овлоқ жойлардагина, «бегона кўзлардан» яширин тарзда учрашиб туришлари мумкин бўлган. Бу тадбир нафақат Спарта жангчилари ўзларининг жанговор рухларини йўқотмаслиги, ўзларининг ёш хотинлари билан машғул бўлиб қол-масликлари учунгина эмас эди. Бунда «тақиқланган мева» эффектидан фойдаланилган. Учрашишларнинг қийинлиги, худди тузсиз таомга туз, зираворлар қанчалик маза берганидек, эр-хотинларнинг бир-бирларига ҳиссий яқинлигини сезиларли даражада кучайтиради, никоҳ ришталарини мустаҳкамлайди. Ёки Шекспирнинг қаҳрамонлари Ромео ва Жулетталар ҳам, агар улар унаштирилганларидан сўнг барча қулайликлари билан алоҳида «кошона» берилганда эди, улар ўзларини бошқача тутган бўлишарди.

Доимий мулоқот бир хиллик кўринишини юзага келтиради, табиийки, бундан ҳаётдаги кундалик икир-чикирлар кўпаяди, айтилиш вақтда чуқур ҳиссиётлар ўз объектининг яқинлиги туфайли кундалик одатлар шаклини олади. Одамлар бир-бирларидан бир оз муддат айри яшашса ҳаммаси жойига тушади: муҳим тўсиқлардек туюлган нарсалар арзимаган майда чуйдаларга айланиб қолади, қисқа муддатли ҳижрон таъсирида чуқур ҳиссиётлар кучаяди ва яна ўзига яраша кучга эга бўлади.

Эр-хотин мулоқоти, муомаласининг ўзига хос нозик жиҳатларидан яна бири уларнинг бир-бирлари билан етарли даражада интим муносабатларда бўлиши-дир. Бу албатта уларнинг ўзаро муносабатида шубҳасиз ўз изини қолдиради. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, бизни болаликдан оқ олган ўзига хос тарбия-миз жинсий муносабатлар, жинсий мулоқотга номаъ-кул уят, гўёки ахлоқсиз ҳодисадек қарашга мажбур қилади. Биз

жинсий мойилликни узоқ вақт бир ёклама паст, шармандали, одам хиссиёти учун ноўрин нар-са деб атаб келганмиз (баъзилар ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблайди). Нима учун шундай бўлган? Чунки у ҳайвонлар учун ҳам, одам учун ҳам умумий. Бироқ, очлик ҳам, чанқоқлик ҳам ҳайвонларда қандай бўлса, одамда ҳам шундай бўлади. Аммо бизнинг ахлоқ ва одатларимиз, маънавиятимиз доирасида улар ҳақида нафақат ошкора гапириш, балки уларга бўлган эҳти-ёжларни бошқаларнинг иштирокида, кўз ўнгида қондириш мумкин, яъни улар одамларга хос деб қабул қилинган. Нима бўлган тақдирда ҳам биз ўзимизнинг «ҳайвоний» табиатимиздан бари-бир қутула олмаймиз. Бунда ҳаммаси бу ҳисларнинг юзага келишига эмас балки, уларни қачон, қаерда, қандай шароитда ва қандай тарзда намоён қиламиз, биз уларга сўзсиз бўйсунадиган қуллармизми ёки мулоҳазакор ва меҳрибон хўжайинларимизми, мана шунга боғлиқ.

Одамлар оила қуришар, никоҳдан ўтишар эканлар, табиийки, сексуал муносабатларга киришадилар.

Энди никоҳдан кейин бу «мумкин». Бироқ болаликдан жинсий алоқа, жинсий акт ҳақида қандай-дир бир «ёмон» нарсa деб тасаввур қилиб тарбиялан-ганлик, айрим эр-хотинларга энг остида бўлсада, халақит қилади ва бу баъзан уларнинг бир-бирларига ахлоқсиз қилиқларни қилишда ўзига хос шерик деб қарашга мажбур қилади.

Вақт ўтиши билан эр-хотинларнинг бир-бири ол-дидаги «сир асрорлари тобора очилиб» бораверади.; Афсуски, шу бир-бирлари учун ошкоралашиб бориши фақат маълум бир зарурий чегарадагина амалга ошади. Озода, мулойим, эҳтиёткор йигит энди ўзига қарамайдиган, бефаросат, қўпол эрга айланади. Озода, бежирим, дид билан кийинадиган, камтарин, нозик қиз, бўлажак келин энди беўхшов кийинган, ўзига қарамайдиган, вайсақи хотинга айланади. Унинг олдинги жозибаси, гўзаллиги гўёки «йўқолади».

Ҳар бир халққа, ҳар қайси замонда гўзалликнинг ўзига хос белгилари, эталонлари бўлади. Гўзаллик ва гўзал эмаслик ҳақидаги тасаввурлар вақт ўтиши билан сўзсиз ўзгаради. Бироқ, умумхалқ томонидан қабул қилинган ва эътироф этилган гўзаллик эталонлари билан бир қаторда индивидуал, шахсий, хусусий эталонлар ҳам бўлади. Айтишларича, бойўғли қушларнинг орасида энг гўзаллари унинг болалари эканлигидан мақтанар экан, чунки «уларнинг ҳаммасининг қулоқлари узун, боши катта, умуман ўта гўзал» экан. Ким билади, бу борада кабутар нима деган бўлар экан. Айнан шу сабабга кўра халқ ичида типратикон ўз бо-ласини юмшоғим, қўнғиз боласини оппоғим дейди, - деган мақол бор. Шунинг учун маълум бир намунага ўзини уриш, ўзини ўшандай бўлишга мажбурлаш керак эмас. Ҳар жойнинг ҳам ўз тошу-тарозуси, ўлчами мавжуд. Хотинини севувчи эр учун унинг хотини (ёки эрини севувчи хотин учун унинг эри) умумий эталонга мос келадими ёки йўқми, бундан қатъий назар кўпинча энг гўзал, чиройли, келишган одам деб тасаввур қилинади. Айнан мана шу гўзалликни ўзига хос «зираворлар»: кийимлар, соч турмаги, хатти-ҳаракат, имо-ишоралар, қилиқлар, сўзлар ва шу кабилар билан саклаб қолиш керак бўлади. Уни нафақат «халқ ичида» балки уйда ҳам сақлаш керак.

Интим муносабатлар . Бу нафақат сексуал муносабат, нафақат жинсий алоқа, балки анча очик, яқин, маънавий мулоқотдир. Интим (француз тилида - «яқин», «кулай», «кўнгилдан», лотинчада - «чукур», «чин дилдан») мулоқотлар дейилганда, психологияда шундай мулоқотлар тушуниладики, унда одам бошқа одам олдида қандайдир бир ижтимоий ролни (рахбар ёки ходим, сотувчи ёки врач ва шу каби) бажарувчи эмас, балки айнан «ягона» шахс сифатида - нодир, такрорланмас мавжудод сифатида намоён бўлади, бунда у мутлоқо ошкора, очик, ҳеч нарсадан кўркмай, ўзининг ички олами, ўзининг барча хусусиятларини уялмасдан намоён қила олади. Бундай мулоқотда суҳбатдош одамлар ўртасида чукур ва кенг ўзаро ошкоралик (жисмоний, психологик, шахсий, маънавий) амалга ошади. Бунда суҳбатдошларнинг танаси, фикри, ҳиссиёти, характери ва ҳаётини режалари, қадриятлари ва фикрлари очилади.

Интим муносабатларга севги, дўстлик, душманлик, ёлғизлик қабиларни киритиш мумкин. Бироқ интим мулоқотлар нафақат исталган мулоқотлар сифатида, балки хавфли, «кўрқинчлироқ» мулоқотлар сифатида ҳам идрок қилиниши мумкин. Бу мулоқотлар тушу-ниш ва ҳамдардликка ўзаро қўллаб-қувватлаш, далда бериш, бир-бирини тушунишга бўлган эҳтиёжларни қондиради. Эр-хотин ўртадаги мулоқот жараёнида ўз ҳиссиётларини, ички кечинмаларини жиловлашга, ҳаракат қилади, унинг фош бўлиб қолишдан, пинҳоний туйғуларини очилиб қолишидан ҳайиқиш ҳисси намоён бўлади. Шунинг учун айрим одамлар мулоқотда кўпчилик томонидан қабул қилинган мулоқотлар даражасида қолишга ҳаракат қиладилар. Бунинг боиси, аввало одамнинг ички кечинмаларини ошкора қилиб қўйишдан кўрқиш ёки жуфти олдида ўзини «фош» қилиб қўйишни хохламаслик, ўзини пинҳоний, ҳатто ўзи ҳам ўзида кўришни истамайдиган ҳислатларни фош қилиб қўйишдан кўрқидир. Одамларнинг «ташлаб кетилишдан» кўрқиши ҳам шу билан боғлиқ (борлигини ошкора қилиб қўйганидан сўнг сен жуфтинг учун қизиқарли бўлмай қолсан, у сени барча ҳислатларини билиб, кўриб бўлганидан сўнг, сенга қизиқмай қўяди ва сени ташлаб кетиши мумкин), «жиддий танбех,лар»дан кўрқиш (бунақа эркин, ошкора, очик мулоқотда ўзинг ҳақингда шеринг ёки бирор-бир муҳимроқ масала ҳақида бирор-бир ножўя гапни «гапириб», «лаққиллаб» қўйишинг мумкин). Булардан ташқари мулоқотларнинг интимлигидан (яқин бўлишидан) кўпинча ўзининг ажратувчи (деструктив), бузувчи импульсларидан кўрқиш ҳам ушлаб қолиши мумкин. Интим мулоқотларда биз ҳулқнинг ижтимоий меъёрлари, ижтимоий таъқиқларига энг кам даражада боғлиқ бўламиз ва шунинг учун ўзимизга энг яқин одамга нисбатан бўлган муносабатларимизда биз ўзимизни шундай тутишимиз мумкинки, бошқа ҳеч бир одамга нисбатан ўзимизни бунақа тута олмаймиз. Ниҳоят, мулоқотларнинг интим бўлишидан, айрим одамларни бошқа одамнинг индивидуаллигига ҳаддан ташқари ортиқча киришиб, қўшилиб кетиш, бошқа одамга «аралашиб», сингиб кетиш туфайли ўзининг индивидуаллигини йўқотиб қўйишдан кўрқиши ҳам ушлаб туради. Шунинг учун «бирлашишдан оддин ва бирлашиш учун дастлаб чегарани, алоқаларни яхшилаб белгилаб,

аниқлаб олиш» ўз индивидуаллиги ва шахсини мустаҳкамлаб олиш лозим. Эр-хотинларнинг оиладаги мулоқотининг муҳим ху-сусиятларидан бири шуки, у маълум даражада кундалик, маиший прозаик фонда амалга оширилади. Бошқа одамлар, бошқа эркаклар ва аёллар билан бўлган мулоқотда биз кўтаринкиликни, уйда эса унинг ошхонасини кўрамиз. Булар эса бир-бирларидан жуда узоқ ва одамларга турлича талабларни қўядиган тушунчалардир.

Психологлар мулоқотнинг ўзига хос уч хил коммуникатив позициясини фарқлайдилар. Булар: «ота ёки она» позициясида бўлиш - бу ўзининг бошқалардан устунлигини англаш, рағбатлантириш ва жазолаш ҳуқуқига эгаликни ҳис қилиш демакдир. «Ота ёки она»нинг мурожаати одатда панд-насихатли, эътирозга ўрин қолдирмайдиган, узил-кесил бўлади, у ўзи бунинг доимо намоён қилавермасида, бироқ ўзига ҳурматни талаб қилади. У тартибни назорат қилишни ва одам-ларни бошқаришни, жуфтига, «оталарча» («оналарча») унга ҳомийлик қилиб худди заифроқ одамга ёндошгандек ёндашишни ёқтиради.

«Катта» позицияси одамнинг атрофидагилар билан тенг даражада мулоқотда бўла олишни билдиради. Атрофдагиларга ўз ҳукмронлигини ҳам ўтказмайди ёки ўзига нисбатан «маъқулловчи» муносабатни ҳам кутмайди.

«Бола» позициясида одам хафагарчиликка юқори сезгирликни, кўнгли бўшлиқ, осон ишонувчанлик, ўйинқароқлик, инжиклик, бошқалардан меҳр олишни исташ, сезишни, кучлироқ одам томонидан паноҳ тутишни ва шу кабиларни намоён қилади.

Агар шу позициялар ўзаро мувофиқ келса ва ўзаро мос бўлса, масалан кимдир жуфтига нисбатан бўлган муносабатда «оталик» ёки «оналик» позициясини тутса-ю, иккинчи томон эса бажонидил «болалик»ни намоёниш этса - бу яхши, агар иккита «катта» позицияси ўзаро тўқнаш келса, бу ҳам яхши, бироқ оилада иккита «ота» («она») дуч келиб қолса, унда уларнинг мулоқотида зўриқиш, низоли вазиятларнинг юзага келиши муқаррар.

Низоли вазиятлар одатда узоқ вақтлар давомида етилади, шунинг учун оқил ва тажрибали одамлар уларнинг дастлабки аломатларини ўз вақтида пайқаб, уларга лозим даражада муносабат билдириб, уларни бартараф қилиши ёки мумкин қадар заифлаштириши мумкин.

Эр-хотинлик муносабатлари

Биз юқорида оилада шахслараро муносабатлар ва мулоқот психологиясига тегишли масалаларга қисман тўхталиб ўтдик. Энди эса мазкур масалада ёш оила меъзонлари ҳақида фикр юритсак. Психолог ва социологларнинг фикрича, келин-куёвларнинг ёши 30дан ошмаган 1-никоҳдагилар ёш оила ҳисобланади. Одатда ёш оила тушунчаси оилавий ҳаётнинг дастлабки 10 йилини ўз ичига олади.

Никоҳдан ўтиб оила қурилгандан сўнг у бир неча босқичларни босиб ўтади. Шулардан энг кўп кузатиладигани социал ва психологик жиҳатдан катта аҳамият касб этадиган ҳам айнан шу ёш оила босқичига тўғри келади. Бу босқичда эр-хотинларнинг оилавий ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари

шаклланади, фарзандлар дунёга келади, уларни тарбиялаш, вояга етказиш билан боғ-лиқ бўлган асосий ишлар амалга оширилади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ҳукуматимиз томонидан ёш оилалар, уларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш ва уларда ижтимоий, иқтисодий ва маънавий қўллаб қувватлаш янги оиланинг барқарорлигини таъминлашга имкониятлар яратиш борасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширишшоқца.

Оиланинг мустаҳкам бўлиши, эр-хотиннинг бахтиёр, тинч-тотув яшашларида уларнинг ўзаро қовушуви муҳим роль ўйнайди. Ўзаро қовушишларни шартли равишда учта таркибий қисмга ажратиш мумкин:

Биологик қовушув.

Психологик қовушув.

Социал (ижтимоий) қовушув.

Тўйдан кейинги дастлабки «асал оий»¹ одатда, Қадимги юнонларда никоҳдан ўтиб оила қурган ёшлар ихтиёрига эчки ва асалариларни топшириб, бир ойга тоққа кўчириб юборардилар. Бир ой давомида ёш келин-куёв эчки сути билан асални истеъмол қиладилар ва табиат қучоғида яшайдилар. Бундан кўзда тутилган мақсад - улардан туғилажак фарзанднинг соғлом бўлишини таъминлаш бўлган. Осойишта, ширин, тотувлик билан ўтади. «Қолган ойлар ва йиллар ҳам худди шундай яхши, бахтли давом этиши учун нималарга эътибор бериш керак?», «Юқоридаги қовушув турларидан энг муҳими ва асосийси қай бири?» деган саволлар туғилади. Қуйида биз ушбу саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Биологик қовушув. Биологик шахобчанинг руҳий шахобчага нисбатан бир мунча турғунлигини, кам ўзгарувчанлигини ҳисобга олиш зарур. Яъни шаклланган мижоз тоифасини ўзгартириб бўлмаслигини ва бунга интилишнинг самарасизлигини унутмаслик лозим. Мижоз тури жиҳатидан келин-куёвлар турлича бўлиши, баъзан эса бир-бирига қарама-қарши зид тоифаларга мансуб бўлиши мумкин. Лекин буни оила мустаҳкамлиги учун хавфли омил деб ҳисоблаш хато бўлади. Кўп ҳолларда бундай оилалардаги эр-хотинлар бир-бирларида етишмайдиган психологик хусусиятларни тўлдириб турадилар. Шу билан бирга холерик турга мансуб бўлган эр-хотинлар ўртасида салга низо-жанжаллар чиқиши муҳим омил бўлиши мумкин. Қай-ликларнинг мижоз жиҳатдан турмуш қуришлари турли кўринишлардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, ХХ (холерик куёв - холерик келин), ХС (холерик - сангвиник), ХФ, ХМ, СС, ФФ, ФМ, ММ ва бошқа мураккаб қовушувлар. Бу ерда энг муҳими мижоз тури эмас, балки улар ўртасидаги ҳиссиёт кучи, психоло-педагогик билим савияси, оилавий ҳаётни мустаҳкамлашга интилиш, тарбия ва маданий савия даражаси, ўзаро муносабатлардаги маданиятдир.

Оилавий низолар ва уларнинг турлари.

Эр-хотин низолари

Оилавий низоларнинг энг характерлиларидан бири бу эр ва хотин

ўртасидаги низолардир. Хўш, энг эзгу ниятлар билан, бир-бирларини севиб оила қурган ёшлар нега оила қуришгандан кейин уларнинг ўзаро муносабатларида низо-жанжаллар рўй беради? Улар нима учун урушадилар? Умуман эр-хотинлик ҳаётида низоларсиз, уруш жанжалларсиз ҳам яшаса бўладими? Бу каби саволларни яна кўп давом эттириш мумкин.

Халқимизда бир гап бор: Ошсиз уй бўлиши мумкин, лекин низосиз уй бўлмайди. Фақат, низонинг низодан фарқи бор. Бу ҳақда қуйида батафсил тўхта-либ ўтамиз.

Ҳақиқатдан ҳам илк болаликданоқ кўплаб эртақлар эшитиб, кейинчалик ўзлари ҳам уларни турли китоблардан ўқиб ўсган ёшлар ўзларининг бўлажак оилавий ҳаётларини адекват тасаввур эта олишлари мушкул. Чунки эртақларда ҳам, кинофильмларда ҳам қаҳрамонлар бир-бирларига етишгунларига қадар не не ма-шаққатларни, заҳматларни бошлардан кечириб, бу йўлда дуч келган қора кучларни енгиб, охир-оқибатда висолга эришадилар, элу юртга «қирқ кеча-ю, қирқ кундузлаб тўй бериб, мурод мақсадларига эришадилар». Деярли барча эртақлар, фильмлар, айниқса бизнинг ёшларимиз, қизларимиз севиб томоша қиладиган ҳинд фильмлари, аксариyat ҳолларда шу тариқа яқунланади. Бунга сизлар ҳам кўп марталаб гувоҳ бўлгансизлар. Бундан ташқари аксариyat муваффақиятли оилаларда тарбия топган йигит-қизлар ўз ота-онаси оиласини, уларнинг турмуш тарзини, бир-бирларга нисбатан бўлган ўзаро муносабатларини ва қатор шу қабиларни ўзларининг бўлажак оилавий ҳаётлари учун идеал деб олишади ва улар ҳам оила қуришганларидан сўнг ўғил болалар худди ўз отасидек ва қизларимиз ўз оналаридек «ота», «она», «эр», «хотин» бўлишни орзу қиладилар. Чунки улар ўз ота-оналари мисолида, бир-бирларига нисбатан салбий муносабатда бўлувчи, бир-бирлари билан низолашиб турувчи эр-хотинларни кўрмагаилар. Мабодо бундай вазиятлар ва низолар юзага келиб қолгудек бўлса ҳам, уларнинг ота-оналари бу ҳолатни фарзандларига сездирмасликка ҳаракат қиладилар. Бундан ташқари оммавий ахборот восита-лари орқали намунавий аҳил, бахтли оилалар ҳақида бериб бориладиган материалларда ҳам аксариyat ҳолларда эр-хотинлик муносабатларини бир ёқлама, фақат яхши томондан кўрсатиш анъаналари мавжуд. Буларнинг ҳаммаси ёшларда оилавий ҳаёт ҳақида бир ёқлама ижобий тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлади.

Шундай эртақмонанд тасаввурлар, орзулар оғушида оила қурган ёшлар, ўзларининг оилавий ҳаётларида дастлабки муаммоларга дуч келишлари биланок, уларнинг оилавий ҳаётлари ўзлари кутганларидек бўлмаётганлиги, турмуш ўртоғини танлашда «хато қилганлиги», улар олдинги (тўйдан олдинги) ҳолатига нисбатан маълум даражада (албатта) «салбий» томонга ўзгариб қолганлиги қабиларни «тушуна» бошлайдилар. Шунингдек, ёш оилада эр-хотинларнинг ўзаро муносабатлари ривожланишининг ўзига хос қонуниятлари, айниқса, ёш ўзбек оиласида унинг этник, ҳудудий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёш келин ва куёвнинг янги ижтимоий шароитларга мослашиши жараёни билан боғлиқ қийинчиликлар эр-хотин муносабатларида низоли вазиятлар ва низоларни юзага келтириши

мумкин.

Афсуски, бундай жараёнлар деярли ҳар бир оила учун муқаррар бўлган ва аксарият ёшлар оила қуриш арафасида ўз никоҳларидан кутмаган жараёнлардир.

Хўш бу жараёнлар, яъни эр-хотин низолари керакми? Улар эр-хотиннинг ўзаро муносабатларига қай даражада таъсир этади? Утмиш донишмандаридан бири ҳақли равишда эр-хотин низоларини гармдориға қиёслаган экан. Гармдори аччиқ, лекин у меъёрида бўлса иштаҳани очади, меъридан ортиб кетса, оғиз, лаб, тилни қуйдириши, нохуш ҳиссиётларни юзага келтириши мумкин. Низоли вазиятлар ҳар қандай оилада у ёки бу даражада юзага келади. Оила қандай бўлиши-дан қатъий назар низолардан мутлақо ҳоли (ҳимояланган, кафолатланган) бўла олмайди. Чунки оиладаги шахслараро муносабатлар одатда низосиз бўлмайди. Бу низолар маълум даражада эр-хотин муносабатларини ривожлантирувчи катализатор вазифасини ўтайди. Лекин низонинг низодан фарқи бор. Улар келиб чиқиши, ташқи ифодаланиши, такрорланиб туриш тезлиги (сони) ва ниҳоят оқибатларига кўра бир-бирларидан фарқланади. Бирор-бир махсус меъзон йўқки, шунга асосан низоларнинг қайталаниши, кучи, даражаси ва бошқа маълумотлари (кўрсаткичлари)ни аниқ белгилаб бериш (олиш) мумкин бўлса. Бунда ҳамма нарсасубъектнинг ўзига, унинг шахсий, психологик хусусиятларига, ёшига, жинсига, унинг қўйилишига, низонинг қандай идрок қилиниши ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Маълумки, бир-бирларига айнан ўхшаш, мос икки одамнинг бўлиши мумкин эмас, чунки шахс ва унинг индивидуаллиги такрорланмасдир. Шундай экан икки ва увдан ортиқ шахсдан (индивид)дан ташкил топган оила ҳам икки, уч қарра такрорланмасдир. Бир оила учун меърида бўлган шахслараро муносабатлар тизи-ми, иккинчи бир оилага мутлақо мос келмаслиги, ёки бирон бир оила учун у қадар аҳамиятга эга бўлмаган низо ва унинг сабаби бошқа оила аъзоларининг ўзаро муносабатларида жиддий оқибатлар олиб келиши мумкин ва ҳоказо.

Шундай экан жамики оилаларга хос бўлган низолар ва уларнинг сабабларини ягона бир ўлчам ёки характеристика билан кўрсатиб бериш масаласи ҳам мантиққа тўғри келмайдиган ишдир. Лекин турли тоифадаги оилаларни ўрганиш, улар аъзоларининг ўзаро муносабатларини таққослаш ва шу кабилар асосида айрим нисбий хулосаларга, мулоҳазаларга келиш мумкинки, шу нисбийликдан ҳар бир одам ўзи учун нисбатан «тегишли» хулосалар чиқариб олиши лозим бўлади. Шунинг учун, биз қуйида оилавий муносабатлар, оиладаги низолар ҳақида фикр юритар эканмиз, уларнинг барча оилаларга мутлақ тегишли бўлишлигини (эканлигини) даъво қилолмаймиз. Қуйидагилар ҳам бизнинг нисбий мулоҳазаларимиздир.

Оилада юзага келиш эҳтимоли бўлган низо-жанжалларнинг сабабларини аниқлаш ва уларнинг олдини олиш масалаларини ижобий ҳал қилиш учун биринчи навбатда уларни кимлар ўртасида юз бераётганлигини фарқлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Оилавий низоларда кимлар иштирок этаётганига кўра уларни қуйи-дагича асосий турларга ажратиш мумкин:

эр-хотин ўртасидаги низолар;

кайнона-келин ўртасидаги низолар;

кайнона-куёв ўртасидаги низолар;

овсинлар ўртасидаги низолар;

ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги низолар.

Албатта, бу рўйхатни янада давом эттиравериш мумкин, лекин биз ҳозирча шу юқорида келтирилганлар билангина кифояланиб, оилавий ҳаётда рўй бериш эҳтимо-ли нисбатан юқори бўлган низоларнинг энг асосийси бўлмиш эр-хотин ўртасидаги низоларнинг айрим хусусиятларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Умуман оилада эр-хотин ўртасидаги низоларнинг юзага келиши ва ривожланиши тахминан 1-расмда келтирилган схемадагидек бўлиши мумкин.

Биринчи расмдан кўриниб турибдики, ҳар қандай оилада эр-хотиннинг ўзаро муносабатларида низоли вазиятларнинг юзага келиши муқаррар. Лекин шу ни-золарнинг характери, уларнинг оқибатларига кўра турли оилалар ва **улардаги оилавий муносабатлар** бир-бирларидан фарқланади. Шундай экан биз даставвал муваффақиятли ва муваффақиятсиз оилаларда рўй берадиган низоларни кўриб чиқайлик. Расмда кўриниб турганидек муваффақиятли оилалардаги низолар бириктирувчи ва муваффақиятсиз оилалардаги низолар эса ажраувчи характерга эга. Шунинг учўн ҳам психологик адабиётларда низолар шартли равишда «конструктив» («бириктирувчи») ва «деструктив» («ажратувчи») низоларга фарқланади. Улар, ўзларининг юзага келишига асос бўлган муаммолар, бу муаммоларнинг ҳал этилиши, кечиши, иштирокчилари, оқибатлари ва бошқаларнинг характерига кўра бир-бирларидан фарқланади.

Бириктирувчи низоларнинг юзага келишига асос бўлган муаммолар ва уларнинг ҳал қилиниши ҳам эрнинг, ҳам хотиннинг, бутун оиланинг манфаатларига қаратилган бўлади. Агар улар ҳал этилса бунинг оқибатида оиланинг умумий манфаатларига оид муаммолар ўз ечимни топади. Бундай низоларга оилада-ги тартиб, интизом, озодалиқ, оила бюджетини юритиш, саранжомлик, тежамкорлик, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, бола тарбияси ва бошқа шу каби тоифадаги низолар мисол бўла олади. Улар асосан эр-хотин ўртасидагина юзага келади, уларнинг иштирокчилари ҳам фақат эр-хотинларнинг ўзларигина ҳисобланадилар.

Бундай низоларнинг муваффақиятли ҳал этилишида эр-хотинларнинг бир-бирларини янада яқинроқ билиб, тушуниб, бир-бирларининг салбий ва ижобий хусусиятларини ўрганиб бориш, бир-бирларига мослашиш, муаммоларни ҳал этиш борасида ҳамкорлик қилиш каби оилавий ҳаёт мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилувчи жараёнлар амалга ошади. Бошқача қилиб айтганда, бундай низолар «эр-хотиннинг уруши - дока рўмолнинг қуриши» каби низолар тои-фасига киради. «Дока рўмолнинг қуриши» эр-хотин ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиради.

Ажратувчи низоларга уларнинг юзага келишига асос бўлган муаммо ва унинг ечими эр-хотинлардан бирининг манфаатига қаратилган бўлади. Бундай ни-золарда бир томон манфаатининг ҳал этилиши кўпинча, иккинчи томон манфаатининг бой берилиши ҳисобига амалга ошади. Масалан, эрни ёки хотинни

шахсан ўзи учун бирон нима харид қилиши, эрнинг ёки хотиннинг иши туфайли, ўзбек оиласи учун характерли бўлган низолардан бўлмиш эр ёки хотиннинг қариндош уруғлари билан бўладиган муносабатлар туфайли юзага келадиган низолар шулар жумласига киради. Бундай низоларнинг ҳал қилиниши, яъни бир томон манфаатларининг қондирилиши кўпчилик ҳолатларда иккинчи томон манфаатларининг бой берилиши ҳисобига амалга ошади. Бундай вазиятларда манфаати бой берилган томонда норозилик, эътироз сақланиб қолади ва бу кейинчалик яна кучайиб навбатдаги низони юзага келишига асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ажратувчи низоларда, низо ҳал этилгани билан, низоли вазият сақланиб қолаверади.

Шунингдек ажратувчи низолар уларни юзага келтирган сабаблар бевосита эр-хотинларнинг ўзаро муносабатлари доирасидан ташқаридаги омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Уларнинг сабабчилари ва иштирокчилари ҳам баъзан эр-хотиндан ташқари учинчи одам бўлиши мумкин, уларнинг ҳал этилиши ҳам эр-хотинларнинг ўзларигагина эмас, балки шу учинчи (бошқа) одамга боғлиқ бўлади. Буларнинг оқибатида низоларни янада кучайиши, сонининг ортиши кузатилади.

Ажратувчи низолар, аксарият ҳолларда «чегараланмаган» низолар бўлиб, ўз характери, иштирокчилари, ҳал этилиши ва оқибатларига кўра эр-хотин муносабатлари доирасидан четга чиқади. Бундай эр-хотин низоларига оиланинг бошқа аъзолари: қайнона, қайн-сингил, овсинлар ва бошқалар ҳам аралашади.

Ижтимоий психологияда гап, сўз, низо ҳақидаги маълумот бир оғиздан чиқиб, кишиларнинг кенг томонига қараб ҳаракатлана бошлайди. Унинг кўлами маълумот манбаидан узоқлашиб, ундан хабардор бўлган ва унга жалб этилган иштирокчилар сони ортиб борган сари кенгайиб бораверади.

Эр ёки хотин бир-бирлари билан уришиб қолганларидан сўнг бу ҳақда учинчи бир одамга гапирадиган бўлса, имкон қадар шу низода ўзини айбсиз, ҳақ қилиб кўрсатишга, шу учунчи одамни унинг манфаатларини ҳимоя қилишига оғдириб олиш мақсадида бир ёклама гапиради. Бунда субъект фойдаланадиган гап-сўзлар, оҳанг, имо-ишора, мимика, урғу ва бошқалар деярли барча вербал ва невербал воситалар рўй бериб ўтган ҳодиса (низо-жанжал)нинг асл ҳолатига қараганда бўрттириброк идрок этилишини таъминлайди. Низо ҳақида қанчалик кўп одамга гапириб бераверилган сайин у аянчли тус олган ҳолда авж олиб бораверади ва оқибатда фожеали натижаларга ҳам олиб келиши мумкин.

Шундай экан, оилавий ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган низоларга бирдек салбий жиҳатдан қарайвериш ҳам, ёки уларни бирдек оқлаш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Ёшларимиз оилавий ҳаётда рўй берадиган бириктирувчи низоларга тайёр бўлишлари, уларни бириктирувчилик, эр-хотинни бир-бирларига мослашувларига, уларнинг ўзаро муносабатларининг ривожланишини таъминловчи, уларнинг ҳар иккаловининг ҳам, яъни «биз»нинг манфаатига қаратилган низоларнинг бириктирувчанлик имкониятларидан самарали фойдаланишга, уларни салбий оқибатларга олиб келувчи низоларга айлантириб юбормасликка ўрганишлари лозим. Албатта

ажратувчи, «мен» характеридаги, «чегараланмаган» низоларни олдини олиш, унинг оқибатларидан воқиф бўлишлари ҳам мақсадга мувофиқ.

1-чизмада кўриниб турганидек эр-хотиннинг ўзаро муносабатларида юзага келадиган конструктив низолар аксарият ҳолларда эр-хотин ўртасида юзага келиши мумкин бўлган қарама-қаршиликларнинг ҳал этилиши, уларнинг ўртасида ҳамкорликнинг юзага келиши ва охир-оқибат эр-хотин муносабатларининг мустаҳкамланишига олиб боради.

Деструктив низоларда юқорида айтиб ўтганимиздек, бир низонинг ҳал этилиши (яъни эр-хотинлардан бирининг манфаатининг қондирилиши) навбатдаги низонинг юзага келишига асос яратар экан, ўз навбатида бундай «мен» характеридаги, «чегараланмаган» низолар туфайли эр-хотин муносабатларида низолар «эскалацияси» шаклланиб қолади ва оилавий ҳаёт эр-хотин учун «узлуксиз жанг майдони»га айланиб қолади. Бундай низоли муҳит нафақат шу оиладаги эр-хотиннинг руҳий оламига, уларнинг асаби, соғлиғи, ижтимоий ҳолатигагина эмас, балки шу оилаларда дунёга келиб шундай муҳитда тарбияланаётган фарзандларнинг руҳий оламига ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Бундай оилаларда ҳукм сурган низоли вазият, доимий жанжаллар меҳр-оқибатсизлик, ўз асоратини фақат шу оилаларнинг ўзидагина қолдирмай, балки шу оила фарзандлари томонидан тузилажак кейинги авлод оилаларига ҳам олиб ўтиши мумкин. Эр-хотин муносабатларида низоларнинг ривожланиш йўли тасвири берилган 1-чизмадан кўриниб ту-рибдики, янги юзага келган оилаларда эр-хотин муносабатларининг у ёки бу тарзда ривожланиши оқибатида шартли равишда тўрт хил оилалар шаклланиб боради. Булар: ўзаро муносабатлари мустаҳкамланган оилалар; муносабатлари вақтинча мустаҳкамланган оилалар; янги низолар юзага келиб ва такрорланиб турадиган (низоли) оилалар; ва ниҳоят муносабатлар узил-кесил бузилиб ажралишиб кетган оилалар. Буларнинг орасида энг мақбули - 1-тоифа оилалар. Ёшларимизнинг ҳар бири шундай мустаҳкам оила қуришга интилишлари лозим. 2-тоифа оилалар муносабатлари вақтинча мустаҳкамланган оилалар. Бундай оилаларда бўлиб ўтган низолардан сўнг эр-хотинлар ўз вақтида бўлиб ўтган низолар, зиддиятлардан тўғри хулоса чиқаришиб, ўз хатоларини вақтида англаб етиб, бир-бирларини тушунишга ҳаракат қилсалар, уларда ҳам ўзаро ҳамкорлик юзага келиши мумкин. Агарда қулай шарт-шароитлар юзага келмаса, эр-хотинлар ўз хатоларини тушуниб етиш ва уларни тузатиш борасида етарлича билим, тажрибага эга бўлмасалар, ёки бу хатоларни бартараф қилишни хохламасалар, шунингдек уларнинг катта ёшдаги қариндош-уруғлари, яқинлари ўзларининг бой ҳаётий тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, ёшларга умумий йўл-йўриқлар, маслаҳатлар бермасалар, ва аксинча ёш оила ҳаётига ноўрин аралашгудек бўлсалар (афсуски бундай ҳолатлар ўзбек оилаларида тез-тез учраб туради), бундай ҳолларда вақтинчалик эришилган зўриқишларнинг пасайиши кейинчалик яна янги низоларнинг юзага келиши билан авж олиб кетиши мумкин.

Учинчи тоифа оилалар низодан кейинги вазият характерида кўра: «*низолар*

қисман ҳал қилинадиган - *■ зўриқишларнинг кучайиши - * янги низонинг юзага келиши - * улар яна қисман ҳал қилиниши» занжиридаги оилалар бу тўрт тур оилалар ичида энг характерлиси ва жиддий эътибор талаб қилинадиганидир. Чунки айрим оилалар (4-тоифа) эр-хотин муносабатлари ёмонлиги, низолар чуқурлашуви, зўриқишлар кескинлашуви (хатто айрим ҳолларда арзимаган нарсалар) туфайли бузилиб кетиши мумкин. Албатта ажралиш ҳодисаси бу никоҳ оила муносабатлари учун аянчли. Айниқса, бундай ҳолларда оилада фарзандлар бўлса, улар отасиз ёки онасиз қолишади. Ажралишдан сўнг ҳар икки томоннинг ижтимо-ий аҳволи кескинлашади. Лекин биринчи маротаба оиласи бузилган одам келгуси сафар ўз хатоларини тузатиши, балким кейинчалик «ўз тенгини топиб» бахт-ли ҳаёт кечириб кетиши ҳам мумкиндир.

Бироқ 3-тоифа оилаларнинг ўзбек этноси учун характерли яна бир жиҳати шуки, ўзбекларда, шунингдек, тожик, қирғиз, қозоқларда ҳам оилаларнинг бузилиб кетиш ҳолларига бошқа, европа халқларида бўлганига нисбатан салбий муносабатларда бўлиш анъана-лари кучли. Яъни ажралиш жамоатчилик фикрига кўра қораланади. Бунинг устига ўзбек оилаларида қариндош-уруғчилик никоҳдари бошқа қардош миллатлар оилаларига қараганда кўпроқ учрайди. Мабодо бундай оилаларда эр-хотин муносабатлари кутилган тарзда ривожланмаса, яъни улар низо-жанжалли, бир-бирларини тушунмайдиган, бир-бирларига мос туш-майдиган, психологик қовуша олмайдиган бўлсалар ҳам «оила бузилмасин», «қариндош-уруғчилик узилмасин» қабилида иш тутиб, қандай қилиб бўлмасин оилаларни сақлаб қолишга ҳаракат қилинади.

Ҳозирги вақтда никоҳ-оила муносабатлари заминида юзага келадиган нохуш ҳодисалар, ҳар хил асаб бузилишлар, касалликларнинг келиб чиқиши, ҳар хил жиноятлар, қотилликлар, ўз жонига қасд қилиш, хиёнат, болалар тарбиясининг бузилиши ва шу каби қатор кўнгилсизликларнинг аксарияти шу 3-тоифа оилаларига тўғри келади. Шунинг учун ҳам нафақат ёшларимиз балки фаолияти бевосита никоҳ-оила муаммолари билан боғлиқ бўлган мутасадди ходимлар, маҳалла, ҳокимият вакиллари, катта ёшдагилар ҳам ҳозирги замон оиласининг ижтимоий психологик хусусиятлари, эр-хотин низолари, оилавий низолар психологияси ҳақида тегишли маълумотларга эга бўлишлари мақсадга мувофиқдир. Ёшларимиз эса эр-хотин низоларини жиддий, аянчли оқибатларга олиб келувчи: ажратувчи, «мен» характеридаги, «чегараланмаган» турларидан огоҳ бўлиши, ўз ҳаётларида шу тоифа низоларнинг юзага келтирмаслик, уларнинг олдини олиш ва бартараф этиш борасида зарур бўлган билим ва маълумотларга эга бўлишлари лозим.

Ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги низолар

Бундай келишмовчшшклар учун замин бўлиб ку-йидагилар хизмат қилади.

1. Дунёқарашлар   орасидаги   мавжуд   фарқни   ҳисобга олинмаслиги;
2. Ёшларнинг   бўш   вақтини   мустақил   ташкил

этиши, дўстлар танлашдаги мустақиллиги, хиссиёт соҳасидаги мустақиллиги, модага, бугунги кун талабига мос кийиниши, касб танлашдаги мустақиллиги, умр йўлдоши танлашда мустақиллик учун ота-оналари билан баъзан кураш олиб боришнинг хуш келмаслиги;

3. Ота-оналар ичкиликка ружу қўйиши ёки орномусни йиғиштириб қўйиб, бузукчилик қилиши;

4. Баъзи болаларни меҳнат қилишга ўргатилмаганлиги ва бунинг оқибатида енгил-елпи ҳаёт кечиришга ўрганиб қолиши;

5. Айрим ёшларнинг фарзандлик бурчини унутиб қўйиши ва ҳоказо.

6. Ота-оналарнинг психологик-педагогик билим савиялари етарли даражада эмаслиги натижасида юзага келадиган келишмовчиликлар.

Ота-оналар ва болалар муносабатига оид юқоридаги каби камчиликлар натижасида оиладан ҳаловат йўқолади, ўртага совуқчилик тушади. Фарзандлик бурчини бажармаслик у ёқда турсин, ҳатто, ичиб келиб, ота-онасига қўл кўтарадиган фарзандлар, ота-онасини шарманда қилаётган суюқоёқ фахшпарастлар борлигига нима дейсиз? Баъзи ота-оналар болаларда 3, 6, 13, 14 ёшларда муқаррар равишда бўлиб ўтадиган кризисларни билмайдилар. Бу ёш босқичларида бола руҳиятида янги психологик қўшилмалар юзага келади. Бу эса уларнинг катталар, жумладан ота-оналар билан бўлган муносабатларида кўзга ташланади. Буни сезмаган баъзи ота-оналар «болам ниҳоятда қайсар, қулоқсиз бўлиб қолди», деб ўйлайдилар ва шикоят қилишга тушадилар. Бунга қарши ўзларича чора-тадбирлар белгилашлари натижасида ота-она ва бола бир-бирларини тушунолмай қоладилар. Боланинг ота-онадан бешиш ҳоллари кузатилади.

Қайнона-келин ўртасидаги низолар

Оилага янги тушган келинларнинг кўпчилиги юзага келадиган баъзи кийинчиликларни осонлик билан енгиб, келинлик вазифаларини кўнгилдагидай эплаб кетадилар, қайноналарини рўзғор ташвишларидан ҳалос қиладилар, тезда уларнинг меҳрига сазовор бўладилар. Қайноналар ҳам бундай келинни «қизим» деб бағриларига оладилар, билмаганини ўргатадилар, қийналганида ёрдам берадилар, ҳаётий йўл-йўриқ кўрсатадилар. Уларга уй-рўзғор ишларида ва болалар тарбиясида яқин кўмакдошга айланадилар. Бироқ ҳаётда қайнона-келин орасида турли тўқнашувлар ҳам содир бўлиб туради. Гап қайнона-келин ўртасида борар экан, шуни айтиб ўтишимиз лозимки, бу масала азал-азалдан одамларнинг, инсониятнинг атоқли намоёндаларининг диққат эътиборида бўлиб келган муаммолардан биридир. Жумладан, XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган шарқ мутафаккирларидан бири Аҳмад Дониш ўзининг «Наводир ул вақое» (Нодир воқеалар) номли китобида қайнона келин-низолари ҳақида ёзар экан шундай дейди: «Қайнона-келин низолари бундан олдинги оилаларда ҳам

бўлган, ҳозир ҳам бор ва бундан кейин ҳам бўлади. Улар доимо уришаверадилар. Улар нима учун уришадилар? Чунки улар нима учун уришишаётганликларини ўзлари ҳам билмайдилар. Шунинг учун урушадилар». Демак бу ўринда қайнона-келин низолари, сабабларини аниқлаш, уларни бартараф этиш алоҳида аҳамиятга молик масала эканлиги кўриниб турибди. Бундай келишмовчиликларни келтириб чиқарувчи сабаблардан айримларини кўриб чиқамиз.

1. Баъзи қизларда никоҳгача оилавий ҳаётга, қайнонага, қайкона-келин муносабатларига нисбатан салбий тасаввур шаклланган бўлади. Айниқса ёшлар қайнонани олдиндан фақат салбий қиёфа сифатида тасаввур қиладилар. Кейин эса оила қуриб, тасаввуридаги эмас, балки ҳаётдаги қайнона билан яшай бошлайдилар. Оқибатда улар ўз тасаввуридаги қайнонага хос бўлган камчилик ва иллатларни ҳаётдаги қайнонадан ахтара бошлайдилар. Боринику топишлари аниқ, ҳатто йўғини ҳам топишга ҳаракат қиладилар. Чунки тасаввурлари уларни алдаганини тан олишни истамайдилар.

Ҳаётда камчиликсиз одам бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Идеал қайнона, идеал келин ҳам бўлиши мумкин эмас. Келинлар ўзлари тушган янги оила аъзоларига илк таассурот асосида баҳо беришга ошиқмасликлари ло-зим. Акс ҳолда, пашшадан фил ясаш ҳам ҳеч гап эмас. Келинлар оғир-босиқ, сабр-тоқатли бўлишлари иложи борица ўзлари тушган хонадон аъзоларининг яхши томонларини кўришга интилишлари, эри шу хонадон аъзоси эканлигини унутмаслиги лозим. Ана шунда бу оила тинч-тотув бўлади. Зотан, келин бу хонадонга беш кунлик меҳмон эмас, балки бир умрлик аъзо бўлиб келганлигини унутмаслиги керак.

2. Қайнона-келиннинг дунёқарашлари ва уй-рўзгор тутишлари орасида келишмовчилик пайдо бўлади ва кескинлашади.

Икки авлоднинг дунёқараши, ҳаётий тамойиллари ўртасида тафовут бўлиши табиий ҳолдир. Аммо аксарият ҳолларда қайнона-келинлар кўп жиҳатдан бир-бирининг акси бўладилар. Айрим ҳолларда эса қайнона-келин андишани йиғиртириб қуйиб, ҳар бирлари ўз гапларини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Бундай келишмовчиликларнинг олдини олиш учун катталар ёшларни кийиниши, соч турмаклаши, ёқтирган куй ва ашулаларини тинглаши ва шу каби бошқа масалалаларда уларни ўз ҳолига қўйишлар лозим. Ёшлар ҳам ўз навбатида иложи борица ота-оналарини тушунишга интилишлари уларни ғашига тегадиган ноўрин қилиқ ва одатлардан қайнонага хуш келмайдиган салбий «хойи-хаваслардан» ўзларини тийишлари керак.

3. Баъзи келинлар келинлик ва оналик вазифаларни бажаришга тайёр бўлмайдилар.

Шундай келинлар бўладики, улар на овқат пиширишни, на кир ювишни, на катталар билан муомала қилишни биладилар.

Келин келинлигининг биринчи куниданоқ ҳамма нарсани кераклигича билиши ва катта тажрибага эга бўлган қайнонаси даражасида туриши жуда

қийин. У даражада билмаса ҳам майлия, лекин билишни истамаса қийин. Шунинг учун никоҳгача оналар қизларига ош-овқат пиширишни, мева сабзавотлардан қишга шарбат, тузлама, мурабболар тайёрлашни уй-жойни сарамжон саришта тутишни, дид билан меҳмон кутишни, тежамкорликни, оила бюджетини иқтисод қилишни, уй анжомлари, жиҳозларидан асраб-авайлаб фойдаланишни ва шу каби уй-рўзғор ишларини ўргати алоҳида эътибор беришлари зарур, Чунки эл орасида «қиз бировнинг хасми, бошқа оилага тушиши бор» деган хикмат бор. Шунга қараб қизларни пухта тайёрлаш керак.

Қайноналар ҳам келинлардан ҳадеб камчилик ва қусур ахтармасдан, уни ўз фарзандидай кўриб, билмаганини сабр-тоқат билан ўргатиб бориши лозим. Камчиликларини юзига солавермасдан, яхши томонларини гапириб туришлари керак. Яхши сўз ҳам, ёмон сўз ҳам бир оғиздан чиқади. Қайноналар келинларида ҳосил қилинган кўникма ва малакаларнинг ўз ўғли учун ва келажакда ўз набиралари учун хизмат қилишини эсда тутишлари керак.

4. Айрим ҳолларда қайнона-келин болалар тарбияси масаласида келиша олмай қоладилар. Айрим оилаларда болалар ё бобо-бувилар ёки ота-оналар томонидан меъеридан ортиқча эркалатиб юборилади. Натижада ота-оналар билан бобо-бувилар ўртасида «болага ким тарбия бериши керак» деган масалада келишмовчилик келиб чиқади. Аслида улар ҳам, булар ҳам болаларни келажакда яхши кишилар бўлиб етишишини истайдилар, танлаган йўллари эса турлича, бироқ улар бир битимга келиб олишмаса бола тарбиясининг ҳолига вой деяверинг. Бунинг учун улар боладан холи жойда бир мурасага, якдил қарорга келиб олишлари лозим. Ана шунда бобо-бувилар ҳам, ота-оналар ҳам аҳиллик билан бола тарбияси борасида ўзаро мос чора-тарбирларни белгилаб олишлари лозим. Бунда бола қандай муҳит ва шарт-шароитда, даврда ўсаётганини, мижози турини ҳисобга олиш зарур.

5. Баъзан катта хонадонда овсинлар қайнона илтифотини қозониш йўлида бир-бириларидан рашк қилишлари асосида келишмовчиликлар келиб чиқади.

Оилада икки ва ундан ортиқ келин бўлса, қайнона уларнинг ҳаммасига бир хилда қарай олмаслиги табиий ҳолдир. Келинлардан биронтаси қайнонанинг ди-дига яқинроқ, баъзиси узоқроқ бўлади. Аёллар ўта рухий сезгирликлари туфайли буни тезда сезадилар. Натижада «ўғай» келин билан қайнона ўртасида келишмовчилик бошланади. Бундай ҳолнинг олдини олиш ва овсинлар орасига совуқчилик туширмаслик учун қайнона ўз келинларига мумкин қадар бир хилда муносабатда бўлиши (аммо бу ерда ҳар бир келиннинг муомаласи, муносабатини, қайнонага бўлган меҳрини ҳисобга олиш инкор этилмайди) рашк қилишларига имкон яратиб қўйишдан эҳтиёт бўлишлари керак. Бу ўринда шахсан келинлардан ҳам ақл идрок, мулоҳаза-лилиқ ва сабр-тоқат талаб қилинади.

6. Баъзи ҳолларда қайнона келиннинг ёш хусусият-ларини, қизиқишини, орзу-ҳавасларини, ишлаши ёки ўқишини ҳисобга олмайди.

Қайноналар орасида умр бўйи уй бекаси бўлганла-ри ҳам бор. Улар ишлаш билан уй-рўзгор ишларини баровар олиб боришни ўз бошидан ўтказмаган. Ана' шундай қайноналар ёшлигида ўзларини рисоладагидай келин бўлганман деб биладилар, Қайнота-қайнонала-рини қандай иззат қилганликларини «уларнинг сояларига кўрпача солганларини» (ростми-ёлғонми, бари-бир) тез-тез эслашни яхши кўрадилар ва келинларининг ҳам «ўзларидай» бўлишини истайдилар. Баъзан эса уни ўғли орқали очикдан-очик талаб қиладилар. Бунга келинларининг имкони борми, йўқми, ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Бундай қайноналар «эхтиёжини» қондириш имкониятига эга бўлмаган келинлар улар-нинг ғазабига учрайдилар. Келини ҳақида бўлар-бўлмас гапларни ўғилларининг қулоғига қуядилар. «Уғлимга айтиб сени қўйдириб юбормасам, юрган эканман» - дея дўқ-пўписа қиладилар. Баъзи ҳоллар-да мақсадларига эришадилар ҳам. Бундай қайноналар ўғиллари, набиралари бахтидан кўра ўз ҳузур-ҳаловат-ларини кўпроқ ўйлайдилар. Бунинг олдини олиш учун ўғилдан ғоят тадбиркорлик талаб қилинади.

7. Айрим келинларнинг янги оилага мослашиши қийин бўлади, оқибатда қайнона-келин орасида келишмовчиликлар келиб чиқади.

Ҳар бир оиланинг ўзига хос муҳити, қонун-қоидалари, анъаналари, атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга берадиган баҳо мезонлари, ҳатто фақат шу хонадон аъзолари тушунадиган, шартли равишда қабул қилинган сўз, иборалари бўлади. Янги тушган келин ўзи билан ўз туғилиб ўсган уйининг муҳитини, одат-қўниқмаларини ҳам олиб келади. Шунинг учун ҳам айрим ҳолларда келин билан қайнонанинг оилавий муҳитлари мос келмай қолади.

Ота-оналар ихтисодий, моддий, ижтимоий савияси орасидаги тафовут ҳам аксарият келин-куёв орасидаги муносабатларни кескинлашувига таъсир қилиши мумкин.

Будда иқтисодий омил шу билан ифодаланадики, келин янги тушган хонадонда қизлик хонадонидagi иқтисодий мўл-қўлчиликни кўрмасдан, ўз турмушидан совуши мумкин.

Шунинг учун ҳам донолар «Қиз берсанг ўзингдан бир поғона баландга бер, сенинг хонадонингга кўрмаганини янги хонадонда кўриб, янги хонадонга қўникиши осон кечади. Қиз олсанг ўзингдан бир поғона пастдан ол. Шунда келин ўз уйида кўрмаган мўл-қўлчиликни сенинг хонадонингга кўриб, бу муҳитга тез қўникади» деганлар.

Маданий-ижтимоий омил. Куёв маълумотли, маданиятли оиладан бўлиб, келин аксинча деҳқон, ишчи ёки савдогар оиладан бўлса, ёки эр-хотиндан бири шаҳардан, иккинчиси қишлоқдан бўлса бу ижтимоий-маданий тафовутлар ҳам эр-хотин ўртасидаги ихтилофларни келтириб чиқариши мумкин. Келин-куёвлар ижтимоий келиб чиқишида ҳам, иқтисодий таъминланганликда ҳам бир-бирига муштарак бўлишлари мақсадга мувофиқдир.

Борди-ю, келин бошқа миллатга мансуб бўлса, унинг янги оилага мослашиши янада қийин бўлади. Масалан, ўзбек халқида кекириш тўйганлик - шукроналик белгиси ҳисобланиб келган. Рус халқида эса бу одат ўта

одобсизлик ҳисобланади. Шу сабабли янги оилага мослашиш ҳам осонликча кечавермайди. Бунинг устига келин учун бу оила янги, айти пайтда «бегона»дек туюлади.

Келиннинг янги оилага мослашиши унинг мижози турига ҳам боғлиқ. Масалан, кўпроқ холерик мижозга мансуб бўлганлар тез мослашадилар. Бироқ энгилроқ, тезроқ ва андишасиз келинларни янги оилага мослашиши қийинроқ кечади. Янги шароитга осон мослашадиган ҳамда уни осонгина ўзлаштиришга тайёр бўлганлар сангвиник мижоздир.

Флегматик мижоз эса вазмин, оғир карвон бўлгани учун янги оила шароитига секинлик билан мослашади. Бир мослашиб олганидан кейин эса уни ўзгартиришни сира-сира истамайди, унча-мунча гап-сўзга парво қилмайди. Меланхолик мижозлар ҳам шунга яқин. Аммо сал нарсадан уларнинг руҳи тушиб кетади, бўлар-бўлмасга хафа бўлаверади. Руҳий жихатдан эса ниҳоятда сезгир бўлишади.

Ҳар бир мижоз турининг юқорида берилган қисқача шартли характеристикасини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини билиб олган қайнона-келинларнинг тил топиб кетишлари осон кўчади.

Баъзи қайноналар ўғлини келинидан қизғонади ва оқибатда келини билан келишолмасдан қолади. Бундай низолар, одатда камфарзанд ёки ёлғиз ўғил отасиз оилада ўсган тақдирда кўпроқ учрайди.

Қайнона-куёв орасидаги келишмовчиликлар

Келишмовчиликлар қайнона билан куёв орасида ҳам бўлади. Ичкуёв баъзи ҳолларда келин хонадонига моддий жихатдан қарам бўлади (ҳеч бўлмаганда уй-жой масаласида). Қайнона ҳамиша ҳам зийрак ва андишали бўлавермайди. Куёвнинг психологик ҳушёрлиги ошади, эрки эса бирмунча қисилади. Буниси етмагандай, баъзан қайноналар куёвга ноўрин гапларни айтиб юборади, кесатади (қизим сенга айтаман, келиним сен эшит, қабилида). Бетайин қайнонанинг ёшларнинг оилавий ҳаётига бундай қўпол равишда аралашishi турли низоларни юзага келтиради. Бундан келин ҳам оғир аҳволга тушади. Бир ёқда эри, иккинчи томонда тукқан волидаси ўртада қозилик қилишга ҳаракат қилади. Бундай қобилият эса ҳаммада ҳам бўлавермайди. Келин оқибатда ё онаси, ёки эри томонига ўтади. Ҳар иккала ҳолда ҳам оила барбод бўлиши мумкин.

Шундай ҳолларнинг оддини олиш учун қайнона ёшлар ҳаётига камроқ аралашмоғи керак. Баъзи қайноналар қизини (айниқса, рус оилаларида) куёвидан ёки аксинча ўғлини келинидан рашк қилади. Оқибатда эса яна низолар пайдо бўлади. Бунда биринчи ҳодда рашк қиз онанинг ёлғиз фарзағии эканлигидан келиб чиқади. Илгари қизи фақат онаси билангина маслаҳатлашган, дардлашган бўлса, улар орасига куёв киради. Қизнинг бутун диққат эътибори куёвга - эрига қаратилади. Бунда қайнона куёвни рақиб деб билади. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатади. Қизининг олдида унинг обрўсини туширмоқчи бўлади, камситади. Бундай ҳолларда баъзи қайноналар нима сабабдан куёвининг қасдига тушиб қолганини ўзлари ҳам била олмайдилар, бунга турли баҳоналар топадилар. Аслида эса бунинг битта-ю

битта сабаби бор - рашк, факат қизини қизғанишдир. Бундай ҳолатни келин эрнинг уйида яшаган жуфтларда ҳам кузатиш мумкин. Бунда юқорида баён қилинганидек, қайнона ўғлини келинидан қизғонади.

Бунинг олдини олиш учун турмушга чиққанларидан сўнг, айниқса онаси билан бирга турадиган бўлса, ундан ўз диққат-эътиборини, фарзандлик меҳр-муҳаббатини дариғ тутмаслиги, ёлғизлатиб қўймаслиги лозим. Қайноналар ҳам аввало, ўз ёшликларини эслашлари, қолаверса, қизининг куёвига, ўғлининг хотинига меҳр муҳаббати, эътибори улар оиласи бахт-саодатининг, иқболининг гарови эканлигини унутмасликлари керак. Айрим қайноналар онгсиз равишда куёвини ўз эри билан таққослайдилар. У бадавлатликда, жамиятда эгаллаган мавқеи ва бошқа бир жиҳатлари билан фарқ қилиши мумкин. Натижада қайнона назарида куёвнинг обрўи пасаяди, қараб турибсизки, яна келишмовчиликлар чиқишига сабаб бўлади.

Оилавий ажримлари ва уларнинг оқибатлари

Гап никоҳ-оила муносабатлари ҳақида борар экан, шубҳасиз жиддий муҳокама қилинадиган масалалар қаторида никоҳ-оила муносабатларининг бузилиши, эр-хотинларнинг ажралиш муаммоси туради. Нима учун оилалар бузилади? Ажралиш ўзи нима? Ажралиш бу яхшими ёки ёмонми? Оилаларнинг ажралишига йўл қўйиш керакми?

Ажралиш муаммоси ҳозирги замон инсоният жамиятининг энг муҳим ижтимоий муаммоларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун чет элларда ҳам, Ўзбекистонда ҳам ажралиш муаммосини ўрганишга кенг илмий жамоатчилик эътибори қаратилиб келинмоқда. Бу муаммони турли соҳа мутахассислари: юристлар, демографлар, иқтисодчилар, социологлар, психологлар ва бошқа фан соҳалари мутахассислари ўрганмоқдалар. Уларнинг эътибори бу ҳодиса сабаблари, омиллари, мотивларини ўрганиш, уларни бартараф этиш, ажралишларнинг салбий асоратларини камайтириш масалаларига қаратилган. Чунки оилаларнинг бузилиши туфайли нафақат шу ажралишган эр-хотин ва уларнинг фарзандлари, балки жамият ҳам кўп зарар кўради. Ажралишлар кўплаб нохуш ҳодисалар: нотўлиқ оилалар сонининг ортиши, болалар ва ўсмирлар ўрта-сида қонунбузарликнинг кўпайиши, педагогик назоратсиз қолган болалар сонининг ортиши, ёлғизлик, собиқ эр-хотинлар ва қариндошларнинг ўзаро муносабатларининг ёмонлашкани ва қабиладарнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин.

Бу ўринда ҳақли равишда агар ажралишлар шу қадар салбий оқибатларни юзага келтирадиган бўлса, уни расмий равишда тақиқлаб қўйса бўлмайdimи? - деган савол юзага келиши мумкин. Албатта мумкин, масалан, дунёнинг айрим давлатларида, жумладан, Италия, Нидерландияда яқин-яқин замонларгача ажралиш ҳуқуқий жиҳатдан ниҳоятда мураккаб жараён эди. Бироқ, бу усул ҳам оила мустаҳкамлигини таъминлашда кутилган натижаларни бермади. Балки ажралишни таъқиқдаш, ажралиш эркинлигини бермаслик, ўз навбатида никоҳ ёшининг ўсишини, оила қурмаслик, никоҳгача ва никоҳдан ташқаридаги жинсий алоқа, психологик носоғлом оилалар миқдорининг ортиши никоҳ-оила муносабатлари замирида юзага келадиган жиноятлар, қотиллик, хиёнат

кабиларнинг ортишига олиб келади. Албатта буларнинг ҳам шахс, инсон руҳияти, оилада бола тарбияси, қолаверса жамият учун зарари олдингилардан кам эмас. Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда ажралиш эркинлиги деярли барча давлатлар никоҳ-оила қонунчилигида қайд этилган. Бу ўринда муҳими ажралишни тақиқлаш ва унга расмий равишда ҳалақит қилиш эмас, балки ажралишларнинг олдини олиш, унга олиб келадиган сабаблар ва омилларни бартараф этишдир. Шундай қилиб ажралиш фожеами ёки фожеадан кутулишми? Айримлар агар оилада фарзандлар бўлмаса бу фожеадан кутулишдир, эр-хотинларнинг ўзаро муносабатлари мақсадга мувофиқ равишда шаклланиб бўлса, уларда ўзаро тушуниш, ўзаро ҳурмат, бир-бирларига нисбатан эмоционал яқинлик, меҳр-оқибат бўлмаса, оила ўз функцияларини бажармаётган бўлса, бундай жуфтлар ажралиб кетгани маъқул деб ҳисоблайдилар.

Ажралишларнинг ўзига хос ижтимоий-психологик ва этнопсихологик хусусиятлари мавжуддир. Бу хусусиятлар оилаларнинг бузилишига олиб келадиган сабаблар, уларнинг амалга ошиш жараёни, оқибатлари, ажралишгача ва ундан кейинги даврлардаги эр-хотинларнинг аҳволи кабиларда ифодаланади. Шундай хусусиятлардан бири ажралиш ниятини билдириб расмий ҳашилотларга мурожаат қилувчи ажралиш ташаббускори ким эканлигида намоён бўлади. Шарқ оилаларида, айниқса ўзбек ва қишлоқ оилаларида ажралиш ташаббускори кўпроқ эркаклар бўладилар ва аксинча, Европа халқлари оилаларида, ёш оилаларда ва урбанизациялашув даражаси юқори бўлган шаҳар оилаларида ажралиш ташаббускори кўпроқ аёллар бўлади.

Биз сизга ажралишларнинг сабаб-оқибатлари ҳақида фикр-мулоҳазаларимизни билдиришдан олдин ўзбек оилаларида ажралишларнинг ўзига хос характери, яъни бошқа (айниқса чет мамалакатларидан) миллатлардан фарқ қилувчи жиҳатларига тўхталиб ўтишни лозим топдик. Бу қуйидаги объектив омилларга боғлиқ бўлиши мумкин: биринчидан, қишлоқ жойларда ажрашган аёл эркакка нисбатан жамоатчилик томонидан кўпроқ танқидий муҳокама қилинади. Иккинчидан, қишлоқ жойларда ажралишгандан сўнг аёллар-нинг аҳволи эркакларга нисбатан ёмонлашади, негаки ўзбек миллатидаги ўзига хос урф-одатлар ўзбек аёлининг уй-жойларни эрига қолдириб, ўз ота-онасиникига (унинг ака-укалари ўз оиласи, хотини, болалари би-лан яшаётган ва ажрашган аёл учун аҳволни янада жиддийлаштирувчи жойга) бориб яшашга мажбур бўладилар. Учинчидан, қишлоқ аёлларида ажралишгандан сўнг қайта оила қуриш имкони ниҳоятда камдир. Мана шу объектив сабабларни ҳисобга олган ҳолда қишлоқ жойлардаги ўзбек аёллари муаммоли (эр-хотин орасидаги муносабатлар ниҳоятда зиддиятли, низоли, улар орасидаги меҳр-оқибат етарли ифодаланмаган оила) никоҳга ҳам кўникиб яшайверадилар. Баъзи аёллар, аслида эри билан бирга яшамаётган бўлсаларда (ҳатто йиллаб), эрларидан «ўч олиш» мақсадида, унинг бошқага уйланишига йўл қўймаслик учун расмий равишда, суд орқали ажрашишга кўнмайдилар. Қишлоқ жойлардаги ажралишган эркаклар аёлларга нисбатан бир мунча имтиёзли вазиятда

бўладилар: улар ажралишгандан сўнг ўз яқинлари томонидан кўпроқ қўллаб қувватланади. Боласи йўқ бўлган ҳолатда эса ажралишган эркак учун турмушга чиқмаган аёлга уйланиш сезиларли даражада муаммо туғдирмайди. Бундан ташқари у ажралишдан сўнг олдинги шароитда - ўз (ота-онасининг) уйида қолади ва навбатдаги янги оила қуриш имконига эга бўлади. Шунинг учун қишлоқ жойларда ажралишларнинг ташаббускорлари кўпроқ эркаклар бўладилар.

Агар ажралиш «озодлик» деб ҳисобланадиган бўлса, унда ҳозирги замон никоҳ-оила қонунчилигига кўра бу «озодлик» «кимга қанчага тушади?» Шаҳар жойларда истиқомат қиладиган Европа халқларига мансуб бўлган ёш оилаларда бу қуйидаги формула тарзида бўлиши мумкин.

Аёллар учун:

Ажралиш = озодлик + бола + алимент ± уй + ёлғиз оналарга бериладиган имтиёзлар + янги оила қуриш муаммоси.

Эркаклар учун:

Ажралиш = озодлик - бола - алимент ± уй + янги оила қуриш имконияти.

Агар ажралишларнинг аёл ва эркакка кўрсатадиган асосий таъсирларини санайдиган бўлсак, улар қуйидагича бўлади:

Жамият учун - Нотўлиқ оилалар сони кўпаяди, оилалараро ёки қариндошлараро адоват юзага келади, бир жинснинг иккинчи жинсга нисбатан нафрати пайдо бўлади, фоҳишабозлик ортади, тери-таносил касалликларнинг ортиши кузатилади, шахснинг ижтимоий фаоллиги сусаяди.

Эркак учун - ёлғизлик ҳиссининг ортиши, гиёҳвандлик ва ичкиликбозликка берилиш, турли касалликлар.

Аёллар учун - ёлғизликни ҳис қилишнинг ортиши, қайта оила қуриш имкониятининг чекланганлиги, неврозлар, стресслар, турли хасталиклар, ўз жонига қасд қилиш.

Юқоридагилар билан бирга, ўзбек оилалар ажралишганда ўзгача хусусиятлар ҳам кузатилади. Психолог олим Фахриддин Рўзиқулов ажралишнинг асоратлари мавзусида ўтказган махсус тадқиқот натижаларига кўра аксарият ҳолда ажралиш қурбони аёл бўлади. Яъни ажралиш эркакларга нисбатан аёлларни келгуси оилавий бахтига, болаларнинг тарбиясига, оила бюджетига, аёлнинг саломатлигига, ўз ота-онаси билан бўлган ота-она ва фарзанд муносабатларига, ажралишган аёлнинг руҳиятига кучли салбий таъсир кўрсатади. Шу билан бирга аёл учун катта ҳаётий муаммолари қайта оила қуриш ва ёлғизлик муаммосини келтириб чиқаради. Бу қишлоқ ва шаҳар аёлларида деярли бир хил ифодаланади. Аммо шаҳарлик аёллар шаҳар турмуш тарзида жинсий хулқ жиҳатдан бир мунча эркин бўлганлари ҳамда ўз касб фаолиятлари билан фаол шуғулланганлари туфайли қишлоқ аёлларига нисбатан ёлғизликдан камроқ жабр кўрадилар.

Нотўлиқ оиладаги болалар тарбияси. Нотўлиқ оила ҳақида гапирилганда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, нотўлиқ оилалар ҳам турлича юзага келади. Оилалар эр-хотинлардан бирининг вафот этганлиги туфайли ёки уларнинг ажралиши туфайли нотўлиқ бўлиб қолиши мумкин. Албатта оилада ота ёки онанинг вафот этиши бу улкан фожеа, аввало, бу фожеа ҳеч кимнинг

бошига тушмасин, лекин бундай оилаларда марҳумнинг руҳи ҳурмати, унга нисбатан, унинг шаънига ижобий муносабатлар сакланиб қолади. Бироқ эр-хотиннинг ажралиши сабабли юзага келган нотўлиқ оилаларда «тирик етим» болалар қолади, Биринчидан, «тирик. етимлик» жамоатчилик ўртасида, айниқса болалар жамоаларида (боғчада, мактабда, тенгдошлар даврасида) нисбатан кучлироқ қораланади. Иккинчидан, бундай оилаларда ота ёки она томонидан, улардаги "яқинлари томонидан собиқ турмуш ўртоғи шаънига, унинг шахсиятига салбий бўёқлар берувчи муносабатлар шаклланади. Собиқ эр-хотинлар томонидан бир-бирларини қораловчи фикр-мулоҳазалар кўпроқ билдирилади. Булар албатта, бу тоифа нотўлиқ оилалардаги ўзаро муно-сабатларнинг шаклланишида қатор нохушликларни юзага келишига асос бўлади.

Ажралиш фақатгина ажралган эр-хотинлар эмас, балки ажралиш оқибатида отасиз яшаётган фарзандларга ҳам салбий таъсир кўрсатар экан. Айниқса аж-ралиш отасиз ўсаётган қиз боланинг ҳис-туйғуларига, отасига бўлган меҳрига, қиз болада шаклланадиган ота образига ва отасиз ўсаётган қизнинг руҳиятига кучли салбий таъсир қилади. Бу эса нафақат қиз боланинг болалик даврида балки келгусида ўзи мустақил оила қурганда ҳам ўз асоратини кўрсатиши мумкин. Кўп тадқиқот натижаларининг кўрсатишича ва ривоятларда ифодаланишича ҳамда Ф.Рўзикулов тадқиқотларида илмий жиҳатдан ўз тасдиғини топганлиги асосида ўз отасига меҳр ва ҳурмати етарли равишда шаклланмаган қиз келажакда оила қурганда турмуш ўртоғига ҳам ҳурматини етарли равишда ифодалай олмайди.

Мазкур тадқиқот натижаларига кўра ажралиш оиладаги отасиз ўсаётган ўғил боланинг ўқишига ва тарбиясига салбий таъсир этиши кучли бўлар экан.

Шу билан бирга ажралиш келин-куёвларнинг, ота-оналарининг руҳиятига, саломатлигига, қудалар орасидаги муносабатига, қариндошлар ва жамоа орасидаги обрўси ва оила бюджетига салбий таъсир қилади. Ўзига хос хусусиятларидан бири куёв томонга нисбатан кўпгина мезонлар бўйича келин томон, яъни келиннинг ота-оналари руҳан кўпроқ жабрланар экан.

Маълумки, ўзбек оилаларида ажралишлар микдори бошқа миллатлар, масалан рус оилалариникига қараганда икки марта кам. Лекин ҳар бир ажралишган оилага тўғри келадиган «тирик етим» болалар сони ўзбек оилаларида 2-2,5 мартага кўп. Шу билан бирга, «ажралиш маданияти»ни қуйи савияда эканлиги ва ўзига хос миллий хусусиятлари билан ифодаланиши ўзбек оилаларида кўпроқ салбий оқибатларга олиб келади. Шунга кўра ажралишларнинг салбий асоратлари ўзбек оилаларида бошқа миллатлар оилаларидагига нисбатан кучлироқ ифодаланади.

Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда ажралиш муаммосини илмий асосда ўрганиш масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу ўринда ажралиш оиллари ва сабабларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки аксарият ҳолларда маҳаллаларда никоҳни бекор қилиш борасида ўтказиладиган суд ишларида ажралмоқчи бўлган оилани бузилишининг асл сабабини аниқлаб никоҳни бекор қилиш ишларида оддий хатоларга йўл қўйилмоқда.

Ажралишларга сабаб бўлувчи омиллар

Кўпинча ажрашаётганлардан ажралиш сабабини сўралса, улар қандайдир ҳамма учун стандарт бўлиб қолган сабабларни кўрсатишга ҳаракат қилишади. Масалан, «характеримиз мос тушмади», «ўзга шахснинг аралашуви», «қўполлик», «моддий қийинчилик», «ичкиликбозликка берилиш», «яшаш шароитининг ноқулайлиги», «ота-оналарнинг ноўрин аралашуви» ва ҳ. к. Агар таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, вазиятга қараб, бундай кўрсаткичлар баъзиларда сабаб, баъзилар учун эса баҳона вазифасини ўтайди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, оиладаги маънавий-руҳий иқлим қанчалик мустаҳкам ва эр-хотинлар бир-бирини қанчалик яхши тушунсалар бу «сабаблар» (баҳоналар) оиланинг инқирозига асосий сабаб бўла олмайди. Ёшлар (эр-хотин) ўртасидаги муносабат қанчалик нохуш бўлса бу баҳоналар шунчалик кучли ва салбий таъсир кўрсатади ва бу ҳолатлар ажралишларнинг сабаби бўлиб қолиши мумкин.

Ўзбек оилаларида: «турмуш ўртоғининг қўполлиги», «турмуш ўртоғига нисбатан қўпол муносабатда бўлиш», «турмуш ўртоғининг ота-онаси ва бошқа қариндошларининг аралашуви», «турмуш ўртоқлардан бирининг оилани умумий масалаларига бефарқ қараши» кабилар кўпроқ сабаб бўлса, Европа халқлари оилалари учун эса ажралиш сабаблари сифатида аксарият ҳолларда, ичкиликбозликка берилиш, эр-хотин хиёнати, характерларнинг мос келмаслиги кабилар қайд этилади.

Ажралишларнинг сабабларини аниқлаш мақсадида Ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўзбек. оилаларида ажралишларнинг мотивлари сифатида кўрсатилган таъсирлардан асосийлари, юқорида қайд этилганидек, «турмуш ўртоғининг қўполлиги», «ота-оналар ва бошқа қариндошларнинг аралашуви», «бир-бирига нисбатан бефарқлик», «эр-хотиндан бирининг оилавий масалаларга нисбатан бефарқлиги» кабилар кўрсатилган.

Шундай қилиб, ажралиш муаммоси ҳозирги пайтда жамиятнинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда. Оилаларни ажралишларининг мав-жудлиги бизнинг республикамизда ҳам кенг жамоатчилик диққатини ўзига қаратиб, бу муаммонинг ечимини топиш учун керакли чораларни кўришга даъват этмоқда. Чунки юқорида қайд этилганидек, ажралишлар натижасида миллионлаб одамлар - энг аввало, фарзандлар, аёллар, қолаверса эркаклар ва

хатто ажралишганларнинг яқинлари ҳам «маънавий жароҳат» оладилар.

Буларнинг барчаси ўзбек оиласида ажралиш масаласига жиддийроқ эътибор бериш лозимлигини ва унинг олдини олиш, салбий асоратларни камайтириш чора-тадбирларини илмий асосланган ҳолда ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Юқооидигилардан қандай хулоса чиқармоғимиз ва ҳаётимизда нималарга амал қилмоғимиз. нима- эътибоо беомоғимиз лозим?

1. Турмуш ўртоғи танлашда шошилманг ва адашманг. «Никоҳ олди омиллари» ва ўзга мавзулардан тегишли хулоса чиқариб иш кўринг.

2. Ҳаёт тақазоси билан ва тажрибали кишилар маслаҳатларига кўра ажралишингиз муқаррар бўлса, вақтни чўзиб ўтирманг ва фарзанд кўришдан сақланинг.

3. Ажралиш - сизга, Турмуш ўртоғингизга, ота-оналарингизга, (агар бўлса) фарзандларингизга имкони борича салбий таъсир қилмаслиги чораларини кўринг.

Сизнинг ажралишингиз қариндошлар орасига совуқчилик туширмаслиги, улар орасидаги муносабат-ларнинг бузилишига олиб келмаслиги зарур.

4. Ажралишган турмуш ўртоғингиз билан ижобий муносабатни сақлаб қолинишини таъминланг. Бу аввало Сизнинг фарзандларингиз, ота-онангиз, қолаверса шахсан ўзингизнинг манфаатингиз эканлигини унутманг.

Эр-хотин ажралиши болаларининг отасиз ёки она-сиз ўсишига, ота ва онадан ажралишига олиб келмаслиги керак.

5. Ажралиб кетган эрингиз ёки хотинингиз ҳақида фарзандларингизга салбий маълумотлар бериб, у ҳақида салбий тасаввур шакллантиришдан сақланинг, чунки бундай тасаввурнинг шаклланиши болангизнинг келгуси ҳаётига, шахсий оила муносабатларига, қайнона-келин муносабатларига ва фарзанд - ота-она муносабатларига салбий таъсир қилади.

6. Ажралиш энг сўнгги чора! У фақат Сизнинг эмас, балки яқинларингиз тақдирига ҳам салбий таъсир кўрсатишини унутманг. Шу сабабли бу юзасидан асоссиз енгил қарорлар чиқаришдан сақланинг. Бу борада катта қайғу тажрибага эга бўлган яхши кишилар билан маслаҳатлашинг,

Имкониятингиздан келиб чиқиб шу соҳа мутахассиси бўлган психолог билан маслаҳатлашинг.

Ким билан маслаҳатлашишдан қатъий назар қарорни ҳар томонлама ўйлаган ҳолда ўзингиз чиқаринг ва қарор маъсулиятини ўз бўйингизга олинг.